

Stanisław ALEXANDROWICZ

Mapa Wielkiego Księstwa Litewskiego Tomasza Makowskiego z 1613 r. tzw. „radziwiłłowska”, jako źródło do dziejów Litwy i Białorusi*

Początki kartografii litewskiej, ściślej ziem dawnego Wielkiego Księstwa Litewskiego, wiążą się z rozwojem kartografii polskiej. Nieliczne mapy z XVI w., obejmujące część terytorium Wielkiego Księstwa, powstały przeważnie na marginesie działalności kartografów polskich, którzy przygotowywali mapy Polski lub teatru działań wojennych Stefana Batorego, względnie stanowią kompilacje z tych prac. Sytuacja ta uległa zasadniczej zmianie z chwilą ukazania się 350 lat temu mapy Wielkiego Księstwa Litewskiego, opracowanej przez Tomasza Makowskiego, a zwanej dawniej mapą księcia Mikołaja Krzysztofa Radziwiłła „Sierotki”. W licznych wydaniach i przeróbkach pozostała ona aż do końca okresu przedrozbiorowego podstawą wiadomości geograficznych o tym obszarze.

W dotychczasowej literaturze nie zajmowano się bliżej przydatnością mapy Makowskiego jako źródła historycznego. Tymczasem kwestia ta zdaje się zasługiwać na uwagę. Ze względu na posiadane możliwości konfrontacji danych mapy z innymi materiałami źródłowymi, analizę przeprowadzam w zasadzie dla terytorium Wielkiego Księstwa Litewskiego w jego granicach po 1569 r., czyli mniej więcej dla dzisiejszego obszaru Litewskiej SRR i Białoruskiej SRR.

Jak już zaznaczyłem, przed ukazaniem się mapy Makowskiego kartograficzny obraz Wielkiego Księstwa Litewskiego kształtował się stopniowo, dzięki jego politycznym i kulturalnym związkom z Polską. Najstarsze mapy Polski zawierają również zachodnie ziemie Wielkiego Księstwa, które graniczyły z Koroną. Pierwsza nowożytna mapa Polski, opracowana przez Bernarda Wapowskiego i wydana w 1526 r. w drukarni Unglera w Krakowie, niestety nie zachowała się do naszych czasów. Kilka jej fragmentów odnalazł w 1931 r. K. Piekarski. Jeden z nich przedstawia Żmudź i sąsiadujące z nią ziemie pruskie¹.

* Pragnę gorąco podziękować panom profesorom Karolowi Buczkowi, Henrykowi Łowmiańskiemu i Bolesławowi Olszewiczowi za okazane podczas przygotowywania pracy zainteresowanie i udzielane mi życzliwe rady.

Praca opiera się głównie na materiałach kartograficznych ze zbiorów Biblioteki Uniwersyteckiej w Poznaniu. Korzystam z okazji, by w tym miejscu wyrazić wdzięczność dyrektorowi Biblioteki Głównej UAM w Poznaniu docentowi Stanisławowi Kubiakowi, a zwłaszcza kierownicze pracowni kartograficznej tejże biblioteki, pani mgr Urszuli Puckalance, która nieustrudzenie służyła mi pomocą.

Ze względu na dość obszerną literaturę i liczne wzmianki o poszczególnych mapach, zestawione gruntownie przez Bolesława Olszewicza, nie będę powtarzał w przypisach odsyłać do starszej literatury cytując jedynie: B. Olszewicz, Kartografia polska XV i XVI wieku (przegląd chronologiczno-bibliograficzny), Lwów – Warszawa 1930, odb. z Polskiego Przeglądu Kartograficznego 4 (1930) nr 31, oraz tegoż, Kartografia polska XVII w. (przegląd chronologiczno-bibliograficzny), Lwów – Warszawa 1931, odb. z Polskiego Przeglądu Kartograficznego 5 (1931) nr 36. Dalej prace te cytuję w skróceniu: B. Olszewicz, Kartografia XV i XVII w. oraz B. Olszewicz, Kartografia polska XVII w. Podaję natomiast w przypisach pozycje nowsze oraz te prace starsze, które bądź zachowały znaczenie podstawowe do dziś, bądź też wniosły istotne wzbogacenie wiedzy o mapie Makowskiego.

¹ Reprodukcję zachowanych fragmentów mapy podał K. Buczek, Monumenta Poloniae Cartographica, tabl. III a, b, c, d; tenże, Dzieje kartografii polskiej od XV do XVIII wieku. Zarys analityczno-syntetyczny, Wrocław – Warszawa – Kraków 1963, ryc. X i XI (z pracą tą dzięki uprzejmości Autora mogłem zapoznać się jeszcze przed ukończeniem druku). O wielkiej mapie Polski Wapowskiego zob. B. Olszewicz, Kartografia XV i XVI w., poz. 11, s. 13–14; tenże, Kartografia XVII w., s. 135 (33), uzupełnienia; tenże, Kartografia polska XVIII w., Lwów – Warszawa 1932, odb. z Polskiego Przeglądu Kartograficznego 5 (1931), s. 99; K. Buczek, Dzieje, s. 28–31; tenże, Początki kartografii polskiej (od Długosza do Wapowskiego), Sprawozdania PAU 40 (1935), s. 29–31; tenże, Kartografia polska w czasach Stefana Batorego, Wiadomości Służby Geogra-

Prawdopodobnie ta wielka mapa Polski w skali około 1:1 000 000 sięgała w kierunku wschodnim do południka Baru² czyli około 27°40' długości wschodniej.

Następną mapą Polski i zachodniej części Wielkiego Księstwa Litewskiego jest Wacława Grodeckiego *Poloniae finitimarumque locorum descriptio*. Pierwsze jej wydanie w podziałce około 1 : 1 680 000 ukazało się w Bazylei w 1562 r. i było znane z drukowanego indeksu do mapy. Dopiero w ostatnich latach przed drugą wojną światową egzemplarz tej mapy odnalazł Karol Buczek. Ta sama mapa, ale już zmniejszona do podziałki 1 : 2 600 000, znajduje się w atlasie Orteliusza z 1570 r. i w w następnych jego wydaniach. Według ustaleń K. Buczka, jako podstawa opracowania mapy Grodeckiego posłużyła wielka mapa Polski Wapowskiego³. Mapa Grodeckiego sięgnęła jednak dalej w kierunku wschodnim, bo aż po Dniepr. Na terytorium Wielkiego Księstwa Litewskiego uwzględnia ona tylko 58 miejscowości wraz z nazwami oraz sześć sygnatur bez napisów. Rysunek sieci rzecznej znacznie odbiega od rzeczywistości. Obficie zaznaczone puszcze do pewnego stopnia maskują ubóstwo treści w północno-wschodniej części mapy, opartej zresztą w całości na itinerariach Herbersteina z lat 1516 i 1526⁴.

ficznej [dalej WSG] 7 (1933) z. 2, s. 71–72; tenże, Rzut oka na dzieje kartografii polskiej, Katalog wystawy zbiorów kartograficznych Biblioteki Narodowej w Warszawie, Warszawa 1934, s. 18; Cz. Chowaniec, The First Geographical Map of Bernard Wapowski, *Imago Mundi*, Stockholm, 12 (1955), s. 59–64.

² Zasięg mapy Wapowskiego w kierunku wschodnim ustalił K. Buczek (Początki, s. 31, por. tenże, Dzieje, s. 28), stwierdzając, że sposób przedstawienia na mapie ziem litewsko-ruskich pozostawia wiele do życzenia.

³ Por. B. Olszewicz, Kartografia XV i XVI w., poz. 24, s. 19–20. Genezę tej mapy i jej zależność od pracy Wapowskiego ustalił K. Buczek, Grodecki (Grodziecki, Grodetius) Wacław, *Polski Słownik Biograficzny*, t. VIII z. 4, s. 609–610. Znajdujemy tam informację o odnalezieniu w 1938 r. egzemplarza pierwszego wydania drzeworytu mapy Grodeckiego z 1562 r. Reprodukcję jej zamieścił K. Buczek, *Dzieje*, ryc. XV. Dawniej wydanie to datowano w oparciu o dedykację mapy przez Grodeckiego Zygmuntowi Augustowi z 1 I 1558 r. w drukowanym w Bazylei u Oporyna indeksie do mapy na rok 1558. Por. też wcześniejsze cenne wiadomości i spostrzeżenia o mapie i jej autorze: K. Buczek, Wacław Grodecki (studium biograficzne), *Lwów–Warszawa 1933*, odb. z *Polskiego Przeglądu Kartograficznego* 7 (1933) nr 43, s. 1–18; tenże, Ślęzacy w kartografii polskiej XVI w., *Katowice 1937*, s. 8–21; tenże, Wołyń w dawnej kartografii (wiek XV–XVIII), *Rocznik Wołyński* 4 (1935), s. 13; tenże, *Dzieje*, s. 32–34.

⁴ Por. S. Herberstein, *Rerum Moscoviticarum commentarii*, Basileae 1571, s. 137–139, 142–143, 151–153 zawierają te części drogi poselstwa, które przebiegały przez terytorium Wielkiego Księstwa Litewskiego.

Już układ miejscowości w północno-wschodniej ćwiartce mapy Grodeckiego wskazuje, iż wytyczają one szlaki komunikacyjne z Wilna w kierunku południowo-zachodnim do ziem Korony, w kierunku północno-wschodnim na Połock i w kierunku wschodnim przez Mołodeczno, Borysów, Orszę, Dubrownę do Smoleńska i dalej w kierunku Moskwy. Dzięki podanym przez Herbersteina z obu kolejnych podróży dość szczegółowym itinerariom, w których wymienia ważniejsze miejscowości na trasie i odległości pomiędzy nimi w milach oraz większe rzeki, trasy jego czterokrotnego przejazdu przez ziemie Litwy i Białorusi możemy ustalić dość dokładnie. Ogółem w swych itinerariach wymienia Herberstein 62 miejscowości na terenie Wielkiego Księstwa, w tym cztery z województwa podlaskiego. Nazwy często ulegały zniekształceniu, stąd też w nawiasie podaję — w wypadkach rozbieżności — właściwe brzmienie: *Basiliski* (Wasyliszki), *Betha* (Wiata), *Bielsco* (Bielsk), *Borisovu* (Borysów), *Braslavu* (Brasław), *Briesti* (Brześć), *Cadayanovu* (Kojdanów), *Camenetz* (Kamieniec), *Crasnosello* (Krasne Siolo), *Crevua* (Krewa), *Czernig* (Cyrzyn), *Czutzma* (Szcuczyn), *Disla* (Dziszna, nad jez. tejże nazwy, nie należy mylić z miastem Dziszna u ujścia rzeki Dziszny do Dźwiny), *Dobrovuna* (Dubrowna), *Drissa* (Dryssa), *Drisvuet* (Dryswiaty), *Druzek* (Druck), *Grinki* (Krynki), *Grodno* (Horodno w pow. mińskim nad rz. Bobrem, 30 km na pld.-wsch. od Borysowa), *Hestlitschami* (Ejzszyszki), *Lamas* (Łomazy), *Lohoschakh* (Łohojsk), *Loschitzi* (Łosice), *Mednik* (Miedniki), *Melnik* (Mielnik), *Meresch* lub *Moroschei* (Merecz), *Modolesch* (Mołodeczno), *Milenez* (Milejczyce), *Miensko* (Mińsk), *Mogilevu* (Mohylew), *Moschad* (Mołczadź), *Mostu* (Mosty), *Narevu* (Narew), *Nementschin* (Niemenczyn), *Nischa* (Niszczna, Nieszewa), *Novuidwor* (Nowy Dwór pow. wołkowyski), *Oberno* (Bereźno, 46 km na wschód od Nowogródka, na lewym brzegu Niemna), *Orsa* (Orsza), *Ossa* (Oża, dziś Hoża), *Ottmut* (Otmęt, 32 km na pld.-zach. od Kojdanowa), *Pesciczatez* (Piszczatka, dziś Piszczac), *Pieski* (Piaski), *Polotzko* (Połock), *Polovuiza* (Polubicze), *Prelai* (Przelaje), *Porosovua* (Porozów), *Radohostye* (Radoszkowicze), *Radomi* (Raduń), *Reschak* (Rzeczyca), *Rostowusche* (Rossosz), *Rudniki*, *Schereschovua* (Szereszewo), *Slonin* (Slonim), *Schklou* (Szklów), *Solvua* (Zelwa), *Svuintravua* (Święciany), *Vuilna* (Wilno), *Vuolconik* (Olkieniki), *Vuolkovuitza* (Wołkowysk).

W rozdziale *De Lithvania* wymienia Herberstein dalsze miasta Wielkiego Księstwa. Z ich liczby nie figurowały w itinerariach: *Bobranzko* (Bobrujsk), *Chiovuia* (Kijów), *Cirkass* (Czerkasy), *Mosier* (Mozyr), *Mstislavu* (Mścislaw); ibidem, s. 103–104. Wszystkie te miejscowości są na mapie Sarmacji Wapowskiego z 1526 r.; por. K. Buczek, *Dzieje*, ryc. VII. Identyfikację miejscowości wymienionych przez Herbersteina przeprowadzono na podstawie szczegółowych map w dużych podziałkach, przy czym wykorzystano zarówno mapę Chrzanowskiego, jak i nowsze mapy w skali 1:300 000 i 1:100 000. Dzięki oznaczonej w źródle długości poszczególnych odcinków drogi stało się możliwe jednoznaczne określenie nawet bardzo zniekształconych nazw miejscowości. Pewne trudności sprawiły jedynie trzy miejscowości na trasie drugiej podróży, mianowicie *Czernig*, *Oberno* i *Ottmut*, o których wiemy, że leżały na drodze od Slonima przez Mołczadź do Kojdanowa (dziś Dzierżyńsk). Na tym odcinku Herberstein nie podaje długości poszczególnych etapów. W całym pasie pomiędzy Mołczadzią

Pewne uzupełnienia w stosunku do mapy Grodeckiego, zwłaszcza dla ziem Litwy, Białorusi i Ukrainy, przynosi mapa Andrzeja Pograbiusa, a właściwie Pograbki, która ukazała się w Wenecji w 1570 r. Skala jej wynosi 1 : 1 950 000. Pograbka oparł się na pracy Grodeckiego, wniósł jednak pewne, niezbyt zresztą szczęśliwe uzupełnienia i poprawki w rysunku sieci hydrograficznej. Dla ziem Wielkiego Księstwa Litewskiego liczba miejscowości wynosi już 75. Późniejsze wydania atlasu Orteliusza zawierają, począwszy od 1595 r., mapę Grodeckiego uzupełnioną niektórymi danymi z mapy Pograbki⁵.

Ożywienie oryginalnej produkcji kartograficznej dla północnych ziem Wielkiego Księstwa nastąpiło w związku z kampaniami Stefana Batorego. Niestety, większość opracowanych wówczas map nie została wydana drukiem i zaginęła⁶. Wydaje się, że mapy sporządzone tylko w postaci rękopiśmiennej mogą pozostać poza naszymi rozważaniami, ponieważ nie wywarły one większego wpływu na dalszy rozwój kartografii staropolskiej. Natomiast z map, wydanych drukiem należy tu wymienić przede wszystkim pracę Stefana Pachołowieckiego, który w 1579 r. sporządził mapę księstwa połockiego i plan oblężenia Połocka. Wraz z tą mapą odbite zostały plany sześciu zamków zdobytych przez wojska Batorego (Koziana, Krasnego, Turowli, Sitna, Suszy i Sokoła)⁷. Mapa księstwa połockiego zasługuje na uwagę jako pierwsza dość szczegółowa (w skali około 1 : 700 000) mapa części ziem Wielkiego Księstwa Litewskiego. Mapa zawiera 69 miejscowości wraz z nazwami oraz siedem sygnatur bez napisów. Wymienione prace odbite zostały w 1580 r. przez Jana Baptystę de Cavalleriis w Rzymie.

Znacznie rozleglejsze terytorium objęły mapy Macieja Strubicza, opracowane w tym samym czasie. Większość ich niestety zaginęła. Na szczęście zachowała się jedna z prac Strubicza, wydrukowana w kołoskim wydaniu *Polonii* Marcina Kromera z 1589 r.⁸ Mapa ta zawiera już 100 miejscowości z terenu Wielkiego Księstwa Litewskiego. Niestety, sięga ona tylko do linii położonej nieco na południe od 52° szerokości północnej. Jak wykazały badania K. Buczka, Strubicz opierał się na wcześniejszych mapach i ustnych wiadomościach, które zebrał od osób znających tereny działań wojennych i sąsiadujące z nimi

i Kojdanowem, długości 105 km, nie występują miejscowości o podanych nazwach. Nie notuje ich również Słownik Geograficzny. Jednak oparta na rosyjskich zdjęciach z końca XIX w. niemiecka Karte des westlichen Russlands w skali 1 : 100 000 z 1917 r. (arkusz T 27, Jeremitschi) oznacza dwór Otmyt, który leży o 2 km na północ od przeprawy przez rzekę Sułę (prawy dopływ Niemna), obok traktu do Kojdanowa, o 32 km od tegoż w linii prostej. Niewątpliwie jest on tożsamy z wymienioną przez Herbersteina miejscowością *Otmüt*. O 12 km na południowy zachód, na lewym brzegu Niemna leży duża wieś Berežno, której zniekształconą nazwę stanowi, jak się wydaje, *Oberno*. Wreszcie dziwnie brzmiący *Czernig* można zidentyfikować z Cyrynem, który leży na północny wschód od Mołczadzi, w odległości około 30 km. Żaden z powyższych punktów nie znajduje się dalej niż 3,5 km od prostej, która łączy Mołczadz i Kojdanów, co zdaje się wskazywać na trafność takiego rozwiązania.

Spśród wymienionych u Herbersteina miejscowości, 34 znalazły się w odpowiedniej części mapy Grodeckiego (por. zestawienie). Ta sama część mapy zawiera tylko 12 miejscowości nie wspomnianych przez Herbersteina, rozmieszczonych głównie w południowej części Wielkiego Księstwa Litewskiego, z dala od tras podróży obu poselstw, a zaczerpniętych z mapy Sarmacji Południowej Wapowskiego. Również późniejsze mapy: Pograbki i Merkatora, przynoszą wiele uzupełnień w stosunku do pracy Grodeckiego, zaczerpniętych z tegoż źródła.

⁵ O mapie Pograbki zob. B. Olszewicz, *Kartografia XV i XVI w.*, poz. 28, s. 21; K. Buczek, *Kartografia polska* s. 73; tenże, *Dzieje*, s. 35–36 i reprodukcja ryc. XVII.

⁶ Por. B. Olszewicz, *Kartografia XV i XVI w.*, poz. 31, 34, 36–38, s. 22–24; tenże, *Polska kartografia wojskowa (Zarys historyczny)*, Warszawa 1921, s. 12–13; K. Buczek, *Kartografia polska*, passim; tenże, *Dorobek kartograficzny wojen Stefana Batorego*, WSG 8 (1934), s. 251–263; tenże, *Dzieje*, s. 39–42. Z wykonanych w tym czasie map rękopiśmiennych, które nie zostały wydane, zasługują na uwagę zwłaszcza prace Sulimowskiego, które objęły teatr kampanii wielkołuцьkiej, por. K. Buczek, *Kartografia*, s. 82–83; tenże, *Dorobek*, s. 252–258.

⁷ B. Olszewicz, *Kartografia XV i XVI w.*, poz. 34, s. 23–24; uzupełnienia: tenże, *Kartografia XVII w.*, s. 136. Najłatwiej dostępna reprodukcja w: *Archiwum Jana Zamojskiego*, t. II, Warszawa 1909, po s. 422. W zmniejszeniu reprodukcję jej daje K. Buczek, *Dzieje*, ryc. XIX. Dołączone do tej mapy plany sześciu twierdz wykonał najprawdopodobniej królewski geometra Piotr Frankus, a plan oblężenia Połocka sam Pachołowiecki. Gruntowne informacje o tych pracach zob. K. Buczek, *Kartografia polska*, s. 80–82; tenże, *Dorobek kartograficzny*, s. 252; tenże, *Dzieje*, s. 40. Н. И. Фальковский, Чертежи полоцкой земли и русских городов XVI в., Труды по истории техники 1 (1952), s. 113–121, omówił ogólnikowo zarówno plany twierdz, jak i mapę, przechowywaną w Archiwum Akademii Nauk Litewskiej SRR. Sądząc z zamieszczonej w powyższej pracy reprodukcji (fig. 7, s. 120) jest to mapa Sulimowskiego, znana w redakcji rękopiśmiennej; por. K. Buczek, *Dorobek*, s. 252–257 i reprodukcja tabl. I; tenże, *Dzieje*, s. 40. Niestety na artykule Falkowskiego zaciążyła nieznamość literatury, zwłaszcza prac K. Buczka; autor wysunął wiele błędnych hipotez.

⁸ Zob. B. Olszewicz, *Kartografia XV i XVI w.*, poz. 38, s. 24. Prace Strubicza gruntownie przedstawił K. Buczek, *Kartografia polska*, s. 83–97; tenże, *Ślązacy*, s. 25–31; tenże, *Dzieje*, s. 42–46 i reprodukcja, ryc. XX.

części Wielkiego Księstwa⁹. Mapa Strubicza, podobnie jak mapa Pachołowieckiego, nie posiada oznaczenia współrzędnych geograficznych. Ogólny obraz kraju uległ w niej znacznej deformacji, co wskazuje na brak odpowiednich podstaw astronomicznych, które pozwoliłyby określić położenie najwyższych punktów.

Najbogatszą w szczegóły mapą Litwy z końca XVI w. jest *Lithwania* Gerarda Merkatora z 1595 r.¹⁰ Według K. Buczka, za podstawę jej posłużyły głównie prace Strubicza, z tym, że Merkator musiał wykorzystać mapę Strubicza również w skądinąd nieznaną nowszą redakcji, znacznie bogatszej w szczegóły¹¹. Jak wynika z obliczeń, na mapie Merkatora naniesiono w granicach Wielkiego Księstwa 206 miejscowości zidentyfikowanych, z których tylko 48 nie figurowało na wcześniejszych mapach wydanych drukiem, dziewięć miejscowości nie zidentyfikowanych oraz dziesięć oznaczonych błędnie po raz drugi a nawet trzeci. Było to skutkiem dążności do naniesienia na mapę możliwie dużej liczby miejscowości. Wobec dość znacznych różnic w nazewnictwie na poszczególnych mapach i braku możliwości dokładniejszej kontroli, trudno się dziwić, że na mapę Merkatora przeszły liczne błędy z prac poprzedników oraz przybyły nowe¹².

Jeśli chodzi o kartograficzne źródła mapy Merkatora, to stanowi ona kompilację z prac Grodeckiego, Pograbki, a zwłaszcza Strubicza. Należałoby dodać, że cennej pomocy w przedstawieniu północnych ziem Wielkiego Księstwa dostarczyła wymieniona już mapa Pachołowieckiego. Zaczerpnął z niej Merkator 12 miejscowości, nieznaną wcześniejszym i nowszym kartografom¹³. Na pogranicznych ziemiach Litwy naniósł niektóre miejscowości z map Prus (Hennebergera z 1576 r.) i Inflant (Portantiusa z 1573 i 1578 r.).

Powyższy przegląd ważniejszych map Wielkiego Księstwa Litewskiego pozwala wyróżnić trzy etapy rozwoju jego kartografii: 1. od ukazania się mapy Polski i mapy Sarmacji Wapowskiego w 1526 r., do 1579 r., kiedy główną podstawą map tego obszaru były prace Wapowskiego, przerabiane i w części uzupełniane wiadomościami z relacji osób znających kraj; 2. od prac Pachołowieckiego, Strubicza i innych kartografów Stefana Batorego do ukazania się mapy Makowskiego w 1613 r.; 3. od wydania mapy Makowskiego do atlasu J. Rizzi-Zannoniego w 1772 r.

Prawie wszystkie mapy powstałe i wydane w drugiej połowie XVI w. były sporządzone w małych podziałkach i dawały tylko bardzo ogólny obraz. Brak bezpośrednich pomiarów w terenie, nieliczne i często źle zlokalizowane miejscowości, błędny rysunek sieci wodnej, omyłki w nazewnictwie pozwalają stwierdzić, że wartość źródłowa tych map jest nikła. Wyjątek stanowią tu, obok zaginionej mapy Wapowskiego, prace obejmujące niewielką część terytorium Wielkiego Księstwa Litewskiego, przede wszystkim zaś mapa Pachołowieckiego i dołączone do niej plany. Duża skala i stosunkowo bogata treść tej ostatniej zasługują na uwagę, choć dokładność i technika wykonania pozostawiają bardzo wiele do życze-

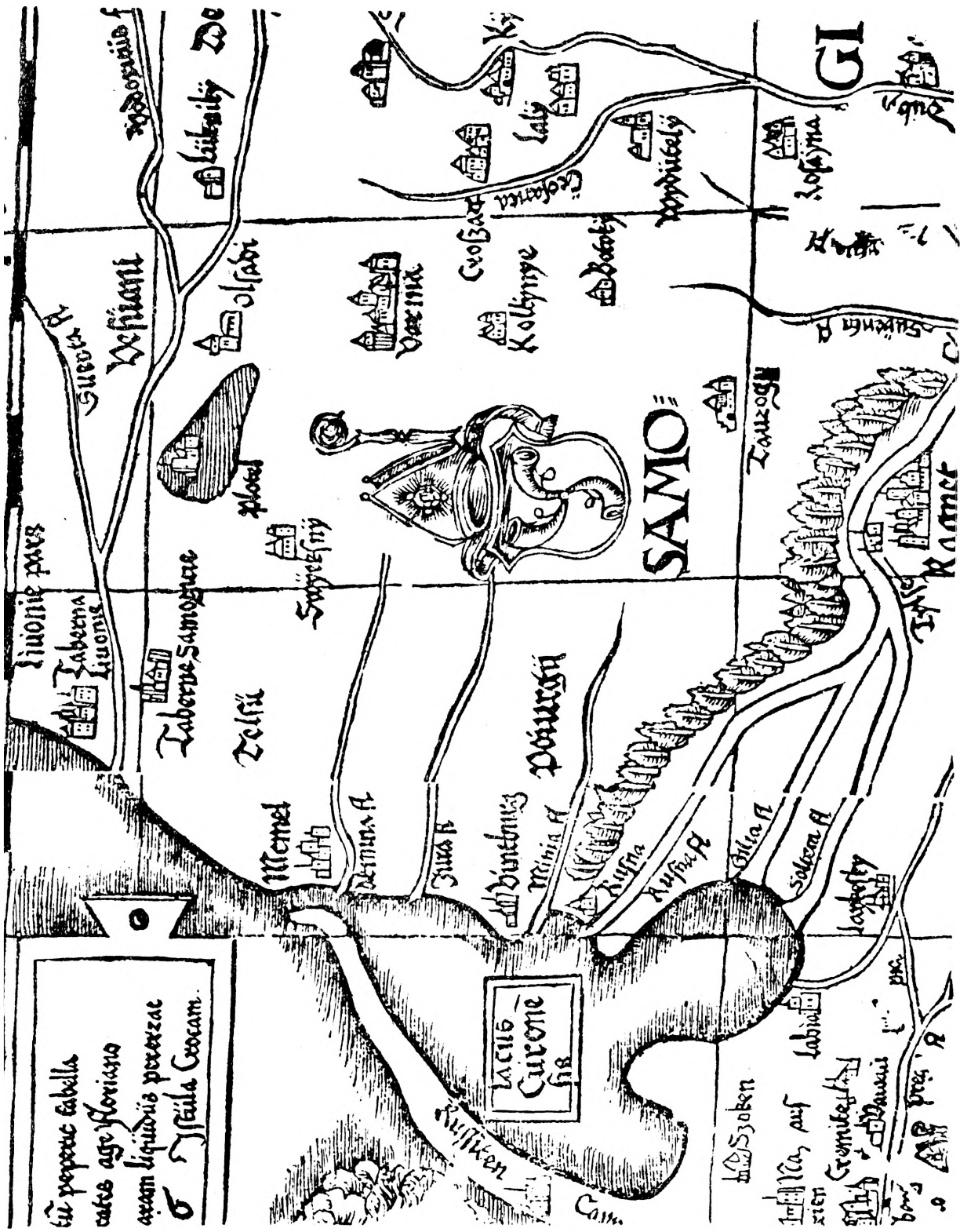
⁹ Mapa ukazała się w druku w podziale 1:3 000 000, por. K. Buczek, *Kartografia polska*, s. 89, a nie 1:1 170 000, jak mylnie podał B. Кордт, *Материалы по истории русской картографии*, z. 2, Киев 1910, s. 2, a za nim B. Olszewicz, *Kartografia XV i XVI w.*, poz. 38, s. 24. Czas powstania mapy datował K. Buczek początkowo na lata 1579–1580, następnie najwcześniej na 1581 r., gdyż zostały w niej wykorzystane wyniki prac Sulimowskiego, por. K. Buczek, *Kartografia polska*, s. 86; tenże, *Dorobek*, s. 255; tenże, *Dzieje*, s. 44–45.

¹⁰ Mapa ogłoszona została w pierwszym pośmiertnym wydaniu dzieła Merkatora, *Atlas sive cosmographicae meditationes [...]*, Duisburgi Clivorum [1595], tabl. XXVII. Por. też B. Olszewicz, *Kartografia XV i XVI w.*, poz. 40, s. 25; K. Buczek, *Dzieje*, s. 43–45 i ryc. XXI.

¹¹ Por. K. Buczek, *Kartografia polska*, s. 87–91.

¹² Z konieczności muszę tu pominąć liczne błędy nazewnictwa przejęte z map poprzedników. Miejscowości oznaczone dwu- i trzykrotnie to: Dryświaty (*Driswiat*, *Driswer*), Gorzdy (*Garsden*, *Garden*), Jurbork (*Jurburgk*, *Georgenburg*), Kupiszki (*Kupiski*, *Krupisken*), Onikszy (*Onixto*, *Anixen*), Rzeczyca (*Rzeszak*, *Cheziza*), Szczuczyn (*Szczuczyn*, *Czutma*), Szereszewo (*Scherescoua*, *Sedziechow at Szedelzow*), Wierzbołów, poprzednio Nowa Wola (*Wirslowo*, *Wirraliske*, *Nouauol*), Żejmy (*Sejmi*, *Zeimi*). Nie udało się zidentyfikować miejscowości o nazwach zupełnie zniekształconych: *Bigla*, *Clodzasno*, *Polowisa*, *Kolodzei*, *Moimo* (być może Mohilna), *Wolczany*. Por. też K. Buczek, *Dzieje*, s. 37.

¹³ Są to: Bielniaki (na obu mapach *Bielniaki*), Bobynicze (u Merkatora [M.] *Bobenicz*, u Pachołowieckiego [P.] *Bobonice*), NN (u M. *Budowicz*, u P. *Badonize*), Hołubicze (u M. *Holubicze*, u P. *Holubiez*), Ozieryscze (u M. *Oczerczisce*, u P. *Ozieryscza*), Psuja (u M. *Psuia*, u P. *Psina*), Susza (u M. *Sasza*, u P. *Susza*), Uła (u M. i u P. *Vla*), Uświat (na obu mapach *Vswiat*), Uszacz (na obu mapach *Vsacza*), Wiata (u M. *Vmiata*, u P. *Vviata*) i Woroniecz (u M. *Woronocz*, u P. *Vuoronec*). Zwraca uwagę poprawniejsza w niektórych wypadkach forma nazwy u Merkatora, co wskazuje na dodatkową korektę dokonaną przez kogoś znającego teren, być może po prostu w formie poprawek nazewnictwa mapy Pachołowieckiego.

Ryc. 1. Zachowany fragment mapy Polski Bernarda Wapowskiego z 1526 r., obejmujący część Żmudzi i Prus Książęcych. Pomniejszenie – oryginał ma 213 × 174 mm. Reprodukcja według K. Buczka, Dzieje kartografii polskiej, tabl. XI

nia. Wszystkie wymienione mapy pozostają natomiast cennymi świadectwami stopniowego rozwoju kartografii ziem Wielkiego Księstwa Litewskiego i umożliwiają właściwą ocenę znaczenia prac nad przygotowaniem wielkiej mapy radziwiłłowskiej, które w momencie ukazania się mapy Merkatora były już w pełnym toku.

W roku 1613 ukazała się w Amsterdamie mapa Wielkiego Księstwa Litewskiego, rytowana przez Gerarda Hessla, odbita w zakładzie Wilhelma Jansoniusa, a wydana staraniem księcia Mikołaja Krzysztofa Radziwiłła. O ile wiadomo, zachował się tylko jeden egzemplarz pierwszego wydania tej mapy, który na początku bieżącego stulecia odnalazł w bibliotece uniwersytetu w Upsali L. Birkenmajer. Sądząc z komunikatu Birkenmajera i z opisu J. Jakubowskiego, który dysponował fotografią egzemplarza upsalskiego, na całość mapy w pierwotnej postaci składały się: 1. mapa główna, która obejmowała niemal całe terytorium Wielkiego Księstwa Litewskiego w jego granicach sprzed unii lubelskiej i część ziem sąsiednich; 2. dołączona obok mapka dolnego biegu Dniepru o podziałce znacznie większej niż mapa główna; 3. obszerny tekst objaśniający w języku łacińskim, podpisany *T. M. Pol. Geograph*.

Według L. Birkenmajera, który dał pierwszy opis tego egzemplarza, wymiary całości wynosiły: długość 107 cm, szerokość samej mapy 82 cm oraz szerokość szlaku otaczającego całość — 5 cm¹⁴. Wartości te nie są jednak ściśle. Na przykład wymieniony szlak, który otacza mapę w części egzemplarza pierwszego wydania atlasu Blaeuwa z 1631 r., ma w rzeczywistości 2 cm szerokości. Jest on doskonale zachowany również na reprodukcji Kordta z tegoż atlasu i na fragmencie mapy upsalskiej, reprodukowanym przez J. Jakubowskiego¹⁵.

Porównanie dowodzi, że we wszystkich wymienionych wypadkach zarówno szlak, jak i sama mapa nie wykazują żadnych różnic; nie można więc uważać szlaku za element składowy wyłącznie pierwszego (osobnego) wydania mapy¹⁶. Potwierdza to ustalenie Jakubowskiego co do identyczności egzemplarza upsalskiego „ze znaną mapą Litwy Radziwiłła”. Z porównania fragmentu mapy upsalskiej w reprodukcji Jakubowskiego z mapami w atlasach Blaeuwa z lat 1631 — 1635 wynika niezbicie, że we wszystkich wypadkach mapę odbito z tych samych tablic. Identyczne są bowiem zarówno szczegóły rysunku, jak i napisy mapy głównej; powtarzają się również oczywiste błędy pierwszego wydania¹⁷. Jednak już w pierwszym wydaniu atlasu część egzemplarza mapy została pozbawiona szlaku, co pozwoliło nieco zmniejszyć wymiary mapy i skleić ją w formie dwu połówek, bądź nawet w jedną całość, w przeciwieństwie do egzemplarza ze szlakiem, w których mapa składała się z czterech osobnych ćwiartek, każda rozmiarów dużego arkusza. Wraz z usunięciem szlaku oddzielono od mapy głównej i wklejono osobno mapkę dolnego biegu Dniepru. Podział ten stosowano w następnych wydaniach atlasu Blaeuwa, aż do 1635 r. włącznie. Poczynając od 1637 r. mapa występuje już w przeróbce o rozmiarach zredukowanych do jednego arkusza, z uproszczonymi sygnaturami¹⁸. Niewątpliwie w przemianach tych decydujące

¹⁴ L. Birkenmajer, Wiadomość o mapie geograficznej Litwy Tomasza Makowskiego (z r. 1613) uważanej za zaginioną, Sprawozdania AU 18 (1913) nr 4, s. 24–25. Obecnie w zbiorach wspomnianej biblioteki znajdują się dwa egzemplarze mapy Makowskiego. Prawdopodobnie jeden z nich pochodzi z pierwszego wydania atlasu Blaeuwa. Katalog poloników biblioteki upsalskiej nie pozwala jednak ustalić jego pochodzenia. Por. J. Trypućko, Polonica vetera Upsaliensia, Uppsala 1958, s. 101, poz. 1636.

¹⁵ J. Jakubowski, Tomasz Makowski sztycharz i kartograf nieświecki, Warszawa 1923, s. 17. Niestety, reprodukcja objęła tylko nieco więcej niż ćwiartkę mapy głównej i to w znacznym zmniejszeniu.

¹⁶ Egzemplarz atlasu z 1631 r. (por. przyp. 18), który zawiera mapę ze szlakiem, ma sygnaturę Biblioteki Uniwersyteckiej w Poznaniu 254 858 V.

¹⁷ Por. J. Jakubowski, W sprawie mapy Litwy Tomasza Makowskiego (1613), Przegląd Geograficzny 1 (1918–1919), s. 299 [3]. Jakubowski nie zwrócił jednak uwagi, że już na reprodukcji Kordta występuje ten sam szlak; reprodukowana tam mapa pochodzi również z atlasu z 1631 r. Na obu mapach powtarzają się błędy w pisowni nazw miejscowości, spowodowane przez złe odczytanie rękopisu przez holenderskiego rytownika, na przykład *Koidatiow* (Kojdanów), *Krynkt* (Krynki), *Mozy* (Mozyr), *Iokoldka* (Sokoldka, dziś Sokółka) itp., jak również opuszczenie nazwy przy sygnaturze, która oznacza miasteczko Hajnę w powiecie mińskim, nadmierne osunięcie napisu *Turgiele* od znaku miejscowości, stwarzające złudzenie braku sygnatury miejscowości tej nazwy itp.

¹⁸ Pierwsze wydanie nosi tytuł: *Appendix Theatri A. Ortelii et Atlantis G. Mercatoris, continens tabulas geographicas diversarum orbis regionum, nunc primum editus cum descriptionibus, Amsterdami apud Guiljelmum Blaeuw, Anno CI DXXXI*. O dalszych wydaniach atlasu zob. H. Averdunk — J. Müller-Reinhardt, Gerard Mercator und die Geographen unter seinen Nachkommen, Dr Petermanns Mitteilungen, Ergänzungsheft nr 182, Gotha 1914, s. 97–101. Ciekawe, że pierwsza przeróbka mapy nastąpiła już w 1628 r. i została umieszczona w wydaniu *Atlas minor* z 1628 r. Kwestia popularności mapy

znaczenie odegrał wzgląd na wygodę użytkownika atlasu, gdyż w stosunku do przedstawionego obszaru podziałka, a co za tym idzie i rozmiary mapy w jej pierwotnej postaci były bardzo duże i mapa nie mieściła się w formacie atlasu, wymagając dzielenia lub składania.

W analizie treści mapy można więc z powodzeniem oprzeć się na kompletnej wersji z atlasu z 1631 r., odbitej z tych samych tablic, co osobne wydanie z 1613 r., która niczym, oprócz braku podpisu pod tekstem objaśniającym, nie różni się od mapy upsalskiej. Sam tekst, w egzemplarzu upsalskim doklejony u dołu mapy, w atlasie poprzedza ją¹⁹.

Mapa, zatytułowana *Magni Ducatus Lithuaniae, caeterarumque regionum illi adiacentium exacta descriptio Illustrissimi ac Excellentissimi Principis et Domini Domini Nicolai Christophori Radziwil, Dei Gratia Olycae ac in Nieswies Ducis, Sacri Romani Imperii Principis in Szylowiec ac Mir Comitis et Sancti Sepulchri Hierosolimitani Militis etc. opera, cura et impensis facta ac in lucem edita*, składa się w omawianym egzemplarzu atlasu z 1631 r. z czterech nie sklejonych arkuszy, które wraz z dołączoną z prawej strony mapy głównej mapką Dniepru i szlakiem tworzą prostokąt o wymiarach: szerokość 109,3 cm, wysokość 78,9 cm. Sama mapa główna ma 74,3 cm szerokości i 74,9 cm wysokości. Orientacja mapy północna. Na mapie i jej ramkach oznaczono siatkę geograficzną, przy czym południki i równoleżniki poprowadzono co jeden stopień. Długość geograficzna mierzona jest od Ferro²⁰. Południki wykazują zbieżność, równoleżniki zaś stanowią linie proste, równoległe do poziomych krawędzi mapy. Mamy więc do czynienia z często w tym czasie stosowanym odwzorowaniem trapezoidalnym, identycznym jak na mapie Wapowskiego²¹.

W lewym dolnym rogu mapy, na ozdobnym kartuszu z herbem Wielkiego Księstwa Litewskiego, znajduje się legenda oraz napisy informujące o wykonawcach miedziorytu mapy: *Amsterodami excudebat Guilielmus Jansonius sub signo Solarij deaurati. Anno 1613. i Sculptum apud Hesselum Gerardum*. Niżej, nad krawędzią południową mapy umieszczono podziałkę liniową, która wyrażona została w trzech wielkościach mili (*milliaria magna, mediocria i communia sive usitata*). W przeliczeniu na metry, biorąc za punkt wyjścia długość łuku 1° wzdłuż południków mapy, mila wielka wynosiłaby około 7370 m, mila średnia — około 6336 m, mila zwykła — 5560 m. Skalę mapy obliczył w oparciu również o długość łuku 1° szerokości geograficznej — H. Merczyng, według którego mapa ma skalę 1 : 1 300 000²². Obliczenie to nie jest zupełnie ścisłe, na co zwrócił uwagę w recenzji pracy Merczynga S. Pawłowski. W rzeczywistości skala mapy jest nieco większa²³. Według pomiaru na mapie, w centrum jej 1° szerokości geograficznej wzdłuż południków 42 i 43 liczy 86 mm, czyli skala mapy wynosi 1 : 1 293 000. Porównanie odległości między poszczególnymi punktami na mapie z rzeczywistością, obliczoną na podstawie map współczesnych, daje wartości zbliżone, czasem nieco większe, co tłumaczy się mierzeniem odległości przy sporządzaniu map wzdłuż dróg. Ze względu na kolizję pomiędzy teoretycznymi podstawami mapy i technicznymi możliwościami pomiaru w terenie odległości, które były określane na podstawie itinera-

Makowskiego, jej kolejnych wydań, przeróbek i wpływu na dalszy rozwój kartografii Wielkiego Księstwa Litewskiego wykracza poza ramy niniejszej pracy. Ogólne informacje na ten temat zob. B. Olszewicz, *Kartografia XV i XVI w.*, poz. 41, s. 25–26.

¹⁹ Informacje o tekście towarzyszącym przy wydaniu mapy z 1613 r. podał L. Birkenmajer, *Wiadomość*, s. 24–25. Pełny przedruk i analizę treści tegoż tekstu dał J. Jakubowski, *W sprawie*, s. 299–305 [3]–[9]. Podpisał się tam Makowski skrótem: *T. M. Pol. Geograph*. Przy okazji wypadła sprostować stwierdzenie Jakubowskiego, że również mapa Dniepru odbita została na osobnych kaskach papieru i doklejona do mapy głównej. Jak widać z najlepszego egzemplarza mapy w atlasie z 1631 r., mapa została odbita z czterech dużych tablic, a mapa Dniepru wchodziła częściowo w skład prawej górnej (północno-wschodniej), częściowo zaś prawej dolnej (południowo-wschodniej) ćwiartki, czyli umieszczona została równoległe do wschodniej krawędzi mapy głównej.

²⁰ Podstawy astronomiczne mapy omówił obszernie H. Merczyng, *Mapa Litwy z r. 1613 ks. Radziwiłła Sierotki pod względem matematycznym i kartograficznym (Jubileusz 300-letni wydatnej pracy na polu matematyki stosowanej)*, *Sprawozdania z posiedzeń Towarzystwa Naukowego Warszawskiego*, wyd. III, 6 (1913) nr 6, s. 416–440; oznaczenie długości geograficznej zob. *ibidem*, s. 435. Ścisłego określenia południka zerowego przyjętego na mapie dokonał K. Buczek, *Beauplaniana*, *WSG* 8 (1934), nr 1, s. 1–36, zwłaszcza s. 22–23, gdzie po gruntownym rozpatrzeniu kwestii południków zerowych stosowanych w kartografii europejskiej XVI w. doszedł do wniosku, że w mapie Makowskiego jako zerowy przyjęto południk przechodzący przez Pic de Teide na Teneryfie, o 1°22' na wschód od Ferro.

²¹ Por. K. Buczek, *Początki*, s. 30.

²² H. Merczyng, *o.c.*, s. 424, poprawił błędne obliczenie Kordta, według którego skala mapy miała wynosić 1 : 800 000.

²³ S. Pawłowski, recenzja z *o.c.* H. Merczynga, *Kosmos* 39 (1914), s. 208–209.

riów i informacji ludności²⁴, za najbardziej miarodajną uznać należy skalę z obliczenia 1° szerokości geograficznej.

Pewną liczbę notatek o charakterze informacyjnym umieszczono bezpośrednio na mapie²⁵. Ogólnie biorąc, mapa obejmuje obszar pomiędzy Wisłą od zachodu; Dnieprem, Sożem, Desną i Sułą od wschodu; wybrzeżem Bałtyku oraz Dźwiną i jej prawymi dopływami na północy; wreszcie górnym biegiem Dniestru i Podkarpaciem od południa. Znalazło się tu więc całe Wielkie Księstwo Litewskie w granicach sprzed 1569 r., oprócz pustkowi stepów nadczarnomorskich. Zapewne z powodu tego braku mapę uzupełniono osobno opracowanym szkicem, który w znacznie większej skali (około 1 : 300 000) przedstawia dolny bieg Dniepru od Czerkasów aż do ujścia. Tak szeroki zasięg terytorialny wskazuje na trwałość tradycji oraz interesów gospodarczych i politycznych magnaterii Wielkiego Księstwa w stosunku do ziem wciolonych w 1569 r. do Korony — Podlasia, Wołynia, Kijowszczyzny i Braclawszczyzny²⁶. Obszary, które przed unią lubelską nie wchodziły w skład Wielkiego Księstwa, potraktowane zostały bardziej szkicowo, w oparciu o prace wcześniejszych kartografów, co zresztą sam autor mapy wyraźnie zaznaczył²⁷.

Przez długi czas mapa Makowskiego uchodziła za zaginioną. Nazwisko autora nie było na niej uwidocznione, nie wiązano zatem tradycji o pracy Makowskiego z dobrze znaną i powszechnie cenioną „mapą księcia Sierotki”²⁸. Wprawdzie już M. Wiszniewski utożsamiał obie mapy, jednak opierał się on na nieścisłych danych wcześniejszych i podał wersję o rzekomym istnieniu wcześniejszego, dokładniejszego wydania mapy, które miało się ukazać w Nieświeżu²⁹. Kwestię tę rozpatrzył J. Jakubowski, który ostrożnie stwierdził, że „do czasu, nim nie zostanie odkryty egzemplarz edycji nieświeskiej mapy, nie możemy z całą pewnością twierdzić, że edycja taka rzeczywiście istniała”³⁰. W świetle spostrzeżeń nad chronologią powstania mapy (por. niżej) istnienie nieświeskiego jej wydania wydaje się mało prawdopodobne.

W nowszej literaturze na omawianą mapę zwrócił uwagę W. Kordt, który ogłosił jej reprodukcję według atlasu Blaeuwa z 1631 r. Bardzo wysoko ocenił on wartość mapy, jako jednego z najwybitniejszych dzieł kartografii europejskiej XVII w. Autorstwo mapy słusznie przypisywał Tomaszowi Makowskiemu, choć nie mógł jeszcze tego niezbitnie udowodnić³¹.

Pierwszym polskim badaczem, który zajął się bliżej mapą radziwiłłowską, był H. Merczyng³². Dał on szczegółowy opis mapy na podstawie reprodukcji Kordta, odnalazł w archiwum nieświeskim kopię

²⁴ Świadczy o tym między innymi zalecenie Józefa Naronowicza-Narońskiego z czasów o pół wieku późniejszych (1659 r.), by miejscowości nanosić na mapę korzystając z zebranych informacji o ich wzajemnych odległościach, por. przyp. 86.

²⁵ Przedrukował je H. Merczyng, o.c., s. 425–427. Tekstów tych nie powtarzam, ponieważ są one dobrze czytelne na reprodukcji mapy.

²⁶ H. Merczyng, o.c., s. 425, widzi w zasięgu mapy wręcz przejaw separatyzmu księcia Sierotki, ze względu na wrocie wobec unii stanowisko jego ojca Mikołaja Czarnego Radziwiłła. Wydaje się jednak, że decydującą rolę odegrały tu różnorodne związki rodzinne, majątkowe, polityczne i kulturalne, jakie łączyły klasę panującą całego dawnego Wielkiego Księstwa Litewskiego; nie osłabły one i po 1569 r.

²⁷ *Regiones M. Ducatus Lithuaniæ adiacentes, non tam enucleate quam res ipsa postulabat (aliorum Geographorum more secuti) in hanc tabulam inscripsimus* — — (z napisu na kartuszu w południowo-zachodnim rogu mapy).

²⁸ Szczegółowy przegląd tradycji o mapie Makowskiego i księcia Sierotki jako dwóch różnych pracach podał J. Jakubowski, W sprawie, s. 297–299 [1]–[3], gdzie cytuje dawniejszą literaturę. Można by jeszcze dodać, że jako dwie różne mapy traktował ją również J. Lelewel, Geografia, opisanie krajów polskich (udzielone 1829 do atlasu panny Reginy Korzeńskiej), Poznań 1879, s. 5.

²⁹ M. Wiszniewski, Historia literatury polskiej, t. VIII, Kraków 1845, s. 555: Mikołaj Radziwiłł „ten co podróżował do Ziemi Świętej, dał Makowskiemu Tomaszowi wysztychować w Nieświeżu kartę Litwy i biegu Dnieprowego, którą w roku 1613 w Amsterdamie, ale mniej dokładnie, przebito, a potem na mniejszą skalę przerobiono”.

³⁰ J. Jakubowski, W sprawie, s. 300 [4].

³¹ В. Кордт, Материалы по истории русской картографии, з. 2, с. 3–7, tabl. XIII–XVI.

³² H. Merczyng, o.c. (por. przyp. 20). Ze względu na podstawowe znaczenie odnalezionej przez Merczynga kopii listu księcia Sierotki dla poznania okoliczności powstania mapy, przytaczam za tym autorem (o.c., s. 418–419) pełny tekst:

Zacnie urodzony panie a przyjacielu mnie laskawy. Za to chrześcijańskie politowanie, które WM z strony zeszej małżonki mej czynić raczysz, wielce dziękuję. Życzę od P. Boga, aby WM i z domem WMści długo wszelakimi pociechami obdarzał i w dobrym zdrowiu zawsze chował. Dziękuję przy tym, żeś mi WM posłać raczył wymalowany tractum Boristhenis, caeterorumque et locorum et fluviorum adiacentium, widzę, że WM pilno w tem pracujesz, jednak że teraz dimensionem miliarium niemasz, snadniej się już potem sprawi, gdy wszystko się zniesie, co ad descriptionem totius mappae będzie potrzeba.

Jakom WM dał znać, tego swego amanuensem do niektórych powiatów, aby pilno spisał miejsca et distantia, insze, zabawi się przez post, ale skoro się wróci, dam WM znać et communicabo consilio z WM, jako się WM będzie widziało dalej postąpić, aby już w imię Boże koniec mógł być tej wspólnej pracy.

Jest już wymalowany u mnie tractus Borysthenis cum dimensione, ale horodiszczca w koło, tych, że pewnej wiadomości nie było, zaniechano. Jednak sposabiam się na takich, co i tego świadomi będą, że potem spólnie wszystko się naznaczy, jesliby też ondzie po wielkiej nocy sprawy i com-

listu księcia Sierotki, który rzuca światło na organizację i przebieg prac przygotowawczych przed sporządzeniem mapy, wreszcie w ślad za Kordtem wskazywał, że wykonawcą mapy musiał być Tomasz Makowski. Co najważniejsze zaś, przeprowadził kontrolę dokładności mapy, porównując oznaczone na niej położenie geograficzne trzydziestu sześciu najważniejszych miejscowości z rzeczywistymi wartościami szerokości i długości geograficznej, przy czym stwierdził, że podstawą mapy były niezwykle precyzyjne jak na owe czasy pomiary astronomiczne.

Kolejny krok naprzód w badaniach nad mapą ułatwiło ogłoszenie przez L. Birkenmajera komunikatu o znalezionym w Upsali egzemplarzu pierwszego wydania mapy „uważanej za zaginioną”. Dzięki ogłoszeniu przez Birkenmajera końcowego fragmentu tekstu objaśniającego, sygnowanego przez Tomasza Makowskiego, autorstwo jego stało się rzeczą dowiedzioną. Jednak sam Birkenmajer nie powiązał odkrytej mapy z wcześniej już szeroko znaną mapą radziwiłowską³³. Identyfikacja obu map, a tym samym autorstwo Tomasza Makowskiego w stosunku do mapy księcia Sierotki wykazał dopiero J. Jakubowski, który zajął się zarówno samą mapą, jak i osobą jej autora³⁴. Dużą monografię Tomasza Makowskiego jako artysty opracował niedawno zmarły Marian Morełowski³⁵. Być może, poszukiwania w Archiwum Radziwiłowskim, które jest przechowywane w Archiwum Głównym Akt Dawnych, pozwolą wyjaśnić niektóre kwestie związane z autorem mapy³⁶.

Ustalenia H. Merczynga i J. Jakubowskiego pozostają do dziś podstawą oceny mapy Makowskiego. W latach poprzedzających drugą wojnę światową kilkakrotnie zajmował się nią K. Buczek, w związku ze studiami nad kartografią polską z czasów Stefana Batorego, działalnością Beauplana i kartografią Wołynia³⁷. W ostatnich latach mapa była przedmiotem zainteresowania geografa litewskiego, W. Chomskisa, który porównał ją z późniejszymi mapami Litwy, do mapy J. Rizzi-Zannoniego włącznie i stwierdził, że aż do końca okresu przedrozbiorowego dzieło Makowskiego pozostało najlepszą mapą Litwy³⁸.

Jak dotąd, nie zajmowano się sprawą zależności mapy Makowskiego od prac wcześniejszych kartografów. Wydaje się przedtym wskazać ustalić, w jakim stopniu, podobnie jak większość współczesnych jej map, jest ona kompilacją z prac poprzedników, w jakim zaś — nowym wkładem do rozwoju kartografii staropolskiej i europejskiej. Mapa obejmuje obszar szerszy niż granice Wielkiego Księstwa Litewskiego sprzed 1569 r., możemy więc przypuszczać, że do opracowania ziem, które graniczyły z Wielkim Księstwem, posłużył się Makowski pracami wcześniejszych kartografów, na co zresztą sam wskazuje w uwagach do mapy³⁹. Kartograficzne źródła mapy Makowskiego dają się wykryć stosunkowo łatwo, drogą porównania treści i nazewnictwa miejscowości z mapami wcześniej wydanymi. Rezultaty porównania przeprowadzonego dla poszczególnych partii mapy ujęto w zestawieniu.

moditas WM znosić mogła, abyś się raczył do mnie tu do Nieświeża przyjeździć dla snadniejszej rozmowy, pewnie bardzo rzecz wdzięczna potkałaby mię z łaski WM, a podobno i prędzej by się skończyć mogło. Jednak ja tym czasem, zwróci-li się ten mój sługa, a WM nie odjedziesz na sejm, cum relatione posłę go do WM. Ja dla słabego zdrowia na sejm nie mogłem jechać. Myślę ku końcu przybyć, jeśli P. Bóg pokrepczy. Zalecam się zwykłej łasce WM, proszę racz mnie zawsze w niej chować.

³³ L. Birkenmajer, o.c., s. 24–25.

³⁴ J. Jakubowski, W sprawie, s. 299–300 [3]–[4]; tenże, Tomasz Makowski, s. 16–18.

³⁵ Praca ta jeszcze się nie ukazała.

³⁶ Moje dorywcze próby odnalezienia nowych informacji o Makowskim w korespondencji księcia Sierotki, przechowywanej w tym zespole, zakończyły się niestety niepowodzeniem.

³⁷ K. Buczek, Beauplaniana, s. 10, 22–26, 30; tenże, Wołyń w dawnej kartografii (wieki XV–XVIII), Równe 1935, osobne odbicie z Rocznika Wołyńskiego 4 (1935), s. 16–18; tenże, Ze studiów nad mapami Beauplana (z powodu pracy R. Jacyka: Analiza mapy Ukrainy Beauplana), WSG 7 (1933) z. 2, s. 25; tenże, Dzieje, rozdz. 6: Mapa W. Ks. Litewskiego Mikołaja Krzysztofa Radziwiłła, 1613, s. 47–51.

³⁸ V. Chomskis, Lietuvos kartografinio vaizdo vystymosi XVII ir XVIII a. klausimu, Vilniaus Valstybinio V. Kapsuko Vardo Universiteto Mokslo Darbai, Biologijos, Geografijos ir Geologijos Mokslų, serija 4, Vilnius 1957, s. 124–142, streszczenie rosyjskie s. 143–144. Jak zauważył J. Ochmański, Problematyka badań dziejów Litwy feudalnej we współczesnej historiografii litewskiej (1945–1955), Kwart. Hist. 67 (1960) nr 4, s. 1167: „Autor stwierdził, że kartograficzny obraz Litwy najlepiej został przedstawiony na mapie z roku 1613 (z nieznanych powodów V. Chomskis nie wymienił autora tej mapy T. Makowskiego). Późniejsze mapy aż do końca XVIII w. odznaczają się wedle zdania V. Chomskisa mniejszą dokładnością”. Por. też И. В. Славенас, Материалы по истории астрономии и картографии в Литве, в: Труды Института истории естествознания и техники, т. V, История физико-математических наук, Москва 1955, s. 331–336. W ocenie mapy Makowskiego autor oparł się na wynikach badań V. Chomskisa.

³⁹ Por. przyp. 27.

Terytorium	Ogółem	Z map dawniejszych		Z map nowych		Uwagi
		liczba	%	liczba	%	
1. W. Ks. Litewskie (po 1569 r.)	543	186	34	357	66	opracowanie oryginalne
2. Wołyń	76	24	32	52	68	
3. Województwa kijowskie i braclawskie	78	17	22	61	78	
4. Podlasie	22	12	55	10	45	
5. Mazowsze	39*	27	69	12	31	
6. Małopolska	55	46	84	9	16	krytyczna kompilacja
7. Ziemie ruskie Korony	61	35	57	26	43	
8. Prusy	90**	89	99	1	1	
9. Inflanty	32	29	91	3	9	
10. Ziemie Moskwy	24	21	87,5	3	12,5	
Razem	1020	486	48	534	52	

* Tu wliczony Włocławek. ** Tu wliczony Dybów, przejęty z mapy Hennebergera.

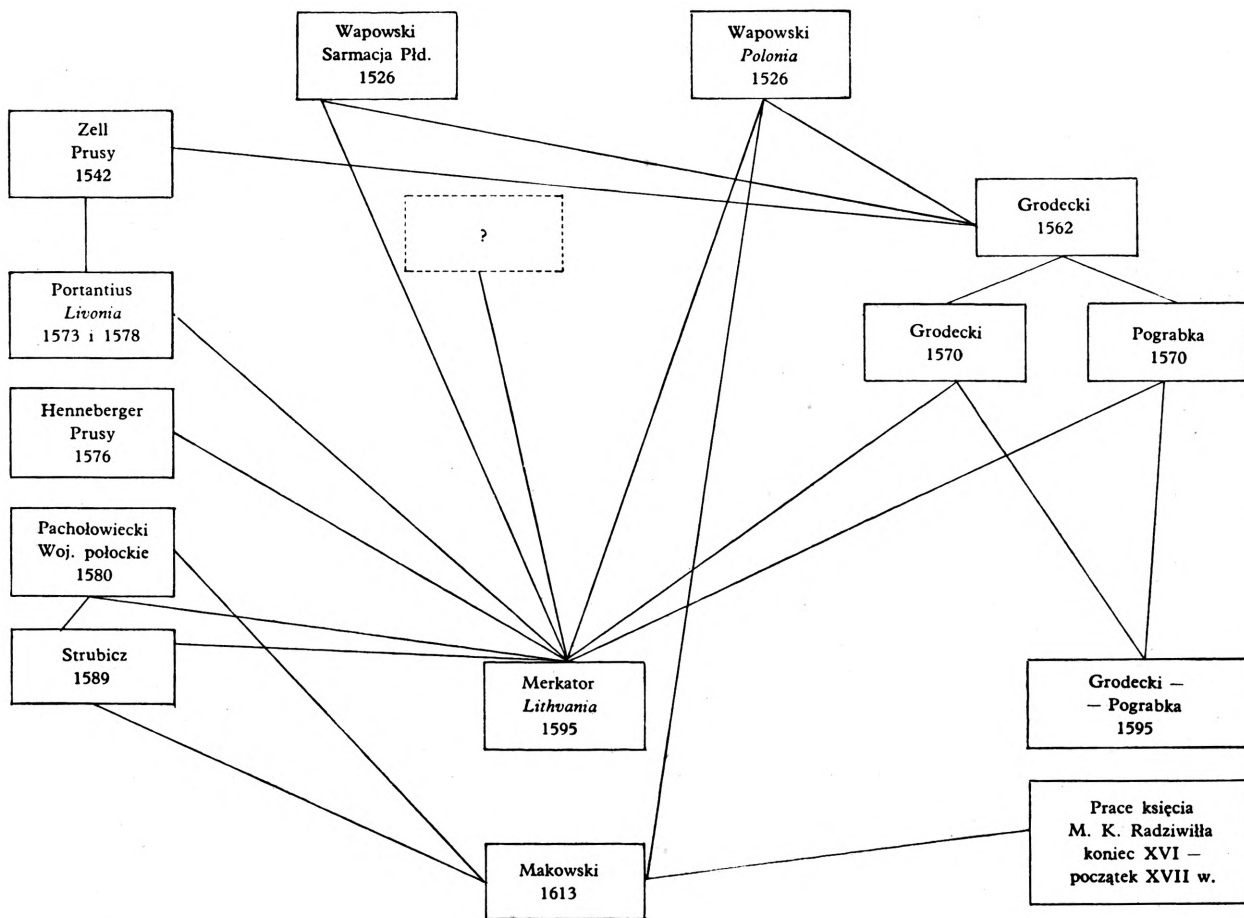
Dane tabeli pozwalają stwierdzić zgodnie z przewidywaniem, że tereny, które przed 1569 r. wchodziły w skład Wielkiego Księstwa Litewskiego, przedstawił Makowski głównie na podstawie własnych materiałów, natomiast ziemie krajów sąsiednich zostały przedstawione w zasadzie na podstawie starszych map Polski, Prus i Inflant. Wprawdzie odsetek miejscowości, które po raz pierwszy występują na mapie Makowskiego, jest dość znaczny i na obszarze Korony, jednak zdaje się to być skutkiem prawdopodobnego wykorzystania przez Makowskiego wielkiej mapy Polski Wapowskiego z 1526 r. Pośrednio przemawia za tym dokonane przez K. Buczkę porównanie miejscowości z zachowanego fragmentu mapy Wapowskiego z 1526 r. z mapami Grodeckiego z 1562 r. i Sgrootena z 1565 r. Wykazało ono, że ze 115 miejscowości, które figurują na wycinku mapy Wapowskiego, tylko 82, czyli 71% trafiło na mapę Grodeckiego⁴⁰.

Szczegółowe porównanie miejscowości i nazewnictwa mapy Makowskiego z poprzedzającymi ją mapami tych samych obszarów pozwala stwierdzić liczne zależności zachodzące między nimi.

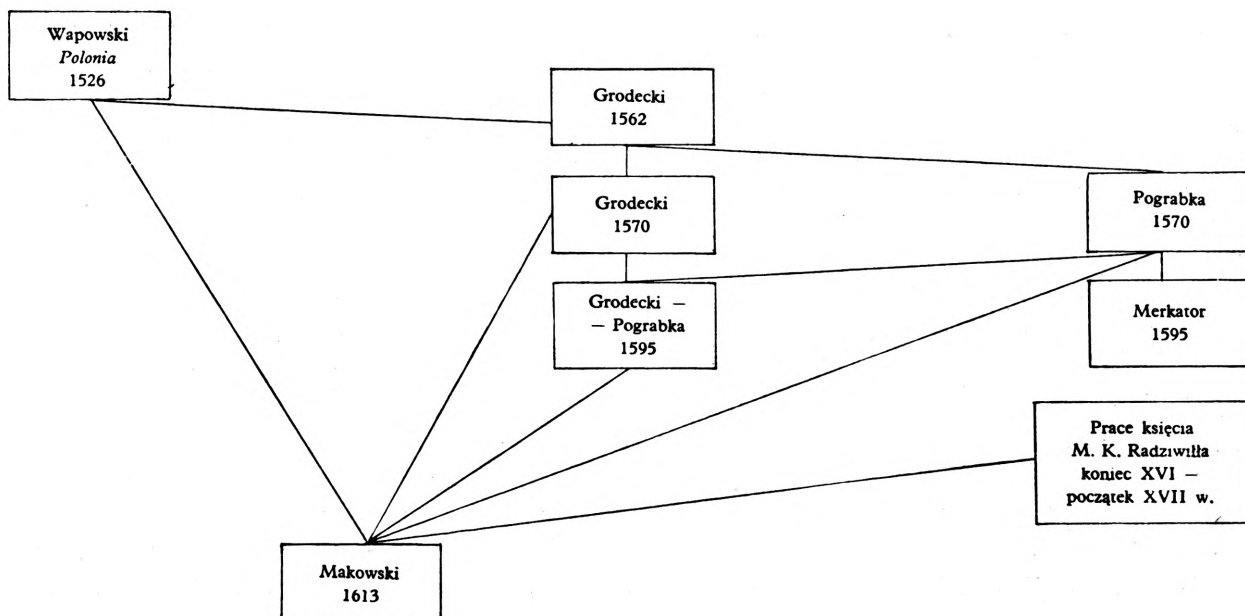
1. Wielkie Księstwo Litewskie. Ziemie Wielkiego Księstwa Litewskiego w jego granicach po 1569 r. stanowią zasadniczą część mapy i zawierają 543 sygnatur miejscowości (53% figurujących na mapie). Z tej liczby 357 miejscowości (66%) pojawia się po raz pierwszy na mapie Makowskiego. Trudno ustalić, które miejscowości zaczerpnął Makowski od poprzedników, gdyż jego pisownia nazw jest znacznie poprawniejsza niż na wszystkich wcześniejszych mapach. Interesujące byłoby porównanie mapy Makowskiego z wschodnią partią mapy Polski Wapowskiego. Można przeprowadzić je tylko dla zachowanego wycinka mapy Wapowskiego, który obejmuje prawie całą Żmudź z deltą Niemna, zalewem Kurońskim i północnym wybrzeżem Sambii. Fragment ten pozwala stwierdzić, że mapa Polski Wapowskiego zawierała stosunkowo dużo sygnatur miejscowości. Na samej Żmudzi mamy tu zaznaczonych 16 miejscowości zidentyfikowanych i dwie bliżej nie ustalone (*taberna Samogitiae* oraz sygnaturę, której napisu brakuje, oznaczającą prawdopodobnie Bopty). Z szesnastu ustalonych miejscowości tylko jedna — Pojurze, nie znalazła się na mapie Makowskiego. Zastosowanie takiego samego odwzorowania na obu mapach, choć z odmiennymi południkami zerowymi, podobnej sygnatury stolicy biskupiej, wreszcie wspomniane już występowanie na ziemiach Korony miejscowości nie znanych z innych map zdają się wskazywać na pewną zależność mapy Makowskiego od oryginalnego wydania wielkiej mapy Wapowskiego, która do pewnego stopnia służyć mogła jako wzór dla podobnej w założeniu mapy Wielkiego Księstwa Litewskiego.

Mapy Grodeckiego i Pograbki, które Makowski wykorzystał przy opracowywaniu dawnych ziem Korony, nie mogły, ze względu na ubóstwo treści, pomóc w stworzeniu kartograficznego obrazu ziem Wielkiego Księstwa. Podobnie przedstawia się rola najbardziej obfitej w szczegóły mapy Merkatora, która stanowiła podsumowanie znanych mu prac dawniejszych. Można stwierdzić brak jakichkolwiek

⁴⁰ K. Buczek, *Ślązacy*, s. 32–34 i 42.

Wielkie Księstwo Litewskie

Wołyń

śladów bezpośredniego wpływu mapy Merkatora na dzieło Makowskiego, choć nie ulega wątpliwości, że dysponował on pierwszym wydaniem (pośmiertnym) atlasu Merkatora z 1595 r. Zarówno nazewnictwo, jak lokalizacja miejscowości i hydrografia zawierały na mapie Merkatora mnóstwo błędów, których nie spotykamy na mapie Makowskiego. Nie ulega wątpliwości, że inicjator prac nad nową mapą, książę Sierotka, doskonale zdawał sobie sprawę z niedociągnięć dotychczasowej kartografii Wielkiego Księstwa Litewskiego i powziął decyzję o konieczności wykonania całej pracy od podstaw, nie oglądając się na błędy prac odległych autorytetów.

Zupełnie inaczej potraktowana została mapa księstwa połockiego, sporządzona przez Pachołowieckiego. Dzięki dużej skali (około 1 : 700 000), a co za tym idzie bogactwu szczegółów, mogła ona stanowić podstawę dla odpowiedniej partii mapy Makowskiego. Że taką rolę odegrała, wskazuje porównanie występujących na obszarze województwa połockiego i w jego sąsiedztwie miejscowości i sieci wodnej. Spośród 40 miejscowości na tej partii mapy Makowskiego, 33 były już oznaczone u Pachołowieckiego, a tylko siedem wprowadził Makowski⁴¹. Jednak pracę Pachołowieckiego wykorzystał on krytycznie. Uległy poprawieniu nazwy, bardzo często zniekształcone przez sztycharza mapy Pachołowieckiego. Hydrografia, która u Pachołowieckiego ma charakter schematyczny i bardzo wyraźnie odbiega od rzeczywistości, na mapie Makowskiego w zasadzie jej odpowiada. Znacznie poprawiony został bieg rzek: Dźwiny, Dryssy, Uświaczycy, Drujki, Dzisny, Uszaczy, Uły, Krzywiny i Łuczosi (błędnie nazwanej przez Makowskiego *Widźba*). Również główne kompleksy jezior na północ i na południe od Połocka przedstawił Makowski dokładniej niż Pachołowiecki, chociaż wobec bardzo urozmaiconych kształtów jezior odbiegają one poważnie od rzeczywistości. Jedynie rzeki Połota i Obol zachowały, podobnie jak u Pachołowieckiego, błędny kierunek biegu i zakręty, będące wytworem fantazji rysownika. Na obu mapach płyną one niemal dokładnie z północy na południe, podczas gdy w rzeczywistości Połota biegnie z północnego wschodu na południowy zachód, a Obol podobnie, zbaczając w dolnym biegu zdecydowanie na zachód.

Lokalizację miejscowości przeprowadził Makowski na ogół poprawnie. Dają się zauważyć tylko dwa większe błędy: Plisę umieścił, w ślad za Pachołowieckim, na południowy zachód od Psui (zamiast na zachód), a Lepel na północny wschód od Łukomli, zamiast na północny zachód. W drugim wypadku mamy już do czynienia z wyraźną pomyłką Makowskiego, która dodatkowo spowodowała zupełne zniekształcenie biegu rzeki Uły; możemy jedynie domyślać się jakiejś pomyłki w jego notatkach, co znalazło odbicie w tym błędzie.

Zasługuje na uwagę, że oznaczone na mapie Makowskiego położenie topograficzne twierdz Koziana, Sitna, Sokoła, Suszy i Turowli z grubsza odpowiada szczegółom ich sytuacji na rysunkach (planikach) dołączonych do mapy Pachołowieckiego. Wskazuje to na sumiennosc, z jaką Makowski wykorzystywał dostępne materiały kartograficzne i ikonograficzne. Nie udało się stwierdzić bezpośredniej zależności Makowskiego od innych map Litwy. Co więcej, nawet miejscowości, które w tablicach synoptycznych występują jako figurujące na mapach dawniejszych, znalazły się na mapie Makowskiego niewątpliwie „z pierwszej ręki”, na podstawie własnych prac przygotowawczych.

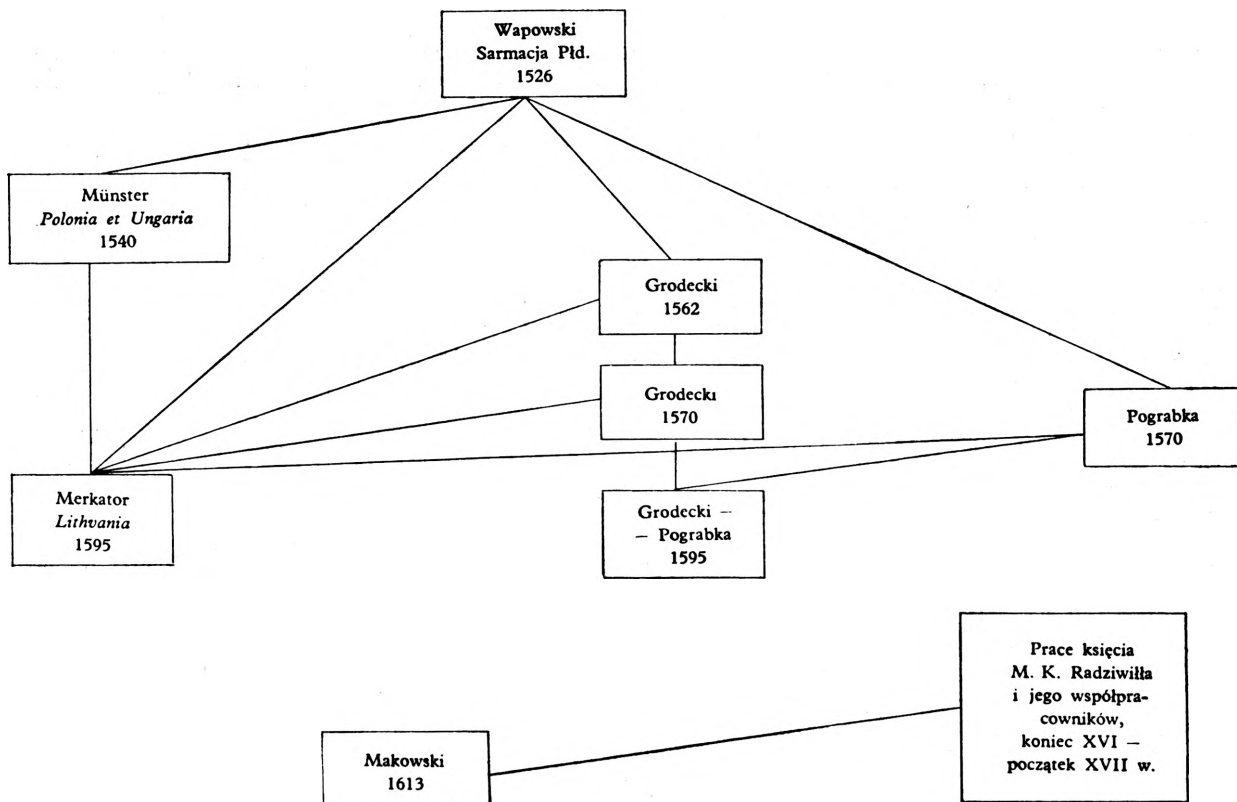
2. Wołyń. Województwo wołyńskie stanowi jedną z najstaranniej opracowanych części mapy. Tylko w nieznanym stopniu służyły tu Makowskiemu pomocą wcześniejsze mapy, z których zresztą przejął większość oznaczonych na nich miejscowości. Tym niemniej aż 68% miejscowości wprowadził na mapę po raz pierwszy⁴². Jak się zdaje, podstawy do ujęcia tej partii mapy dostarczyły materiały (mapa?), które książę Sierotka otrzymał być może od wojewody kijowskiego i marszałka ziemi wołyńskiej, księcia Wasyla Konstantego Ostrogskiego⁴³. I tutaj mamy więc do czynienia z oryginalnym nowym opracowaniem.

3. Województwa kijowskie i braclawskie. Największy chyba krok naprzód w porównaniu z mapami dawniejszymi uczynił Makowski opracowując teren województwa kijowskiego. Treść mapy Makowskiego jest tutaj nieporównanie bogatsza niż wszystkich prac wcześniejszych kartografów. Najwyższy jest odsetek miejscowości, które występują po raz pierwszy (78% w obu województwach). Znacznym poprawkom uległ również bieg rzek. Analogicznie do Wołynia, informacji, lub może nawet mapy z terenu województwa kijowskiego dostarczył mógł książę Wasyl Konstanty Ostrogski, wojewoda ki-

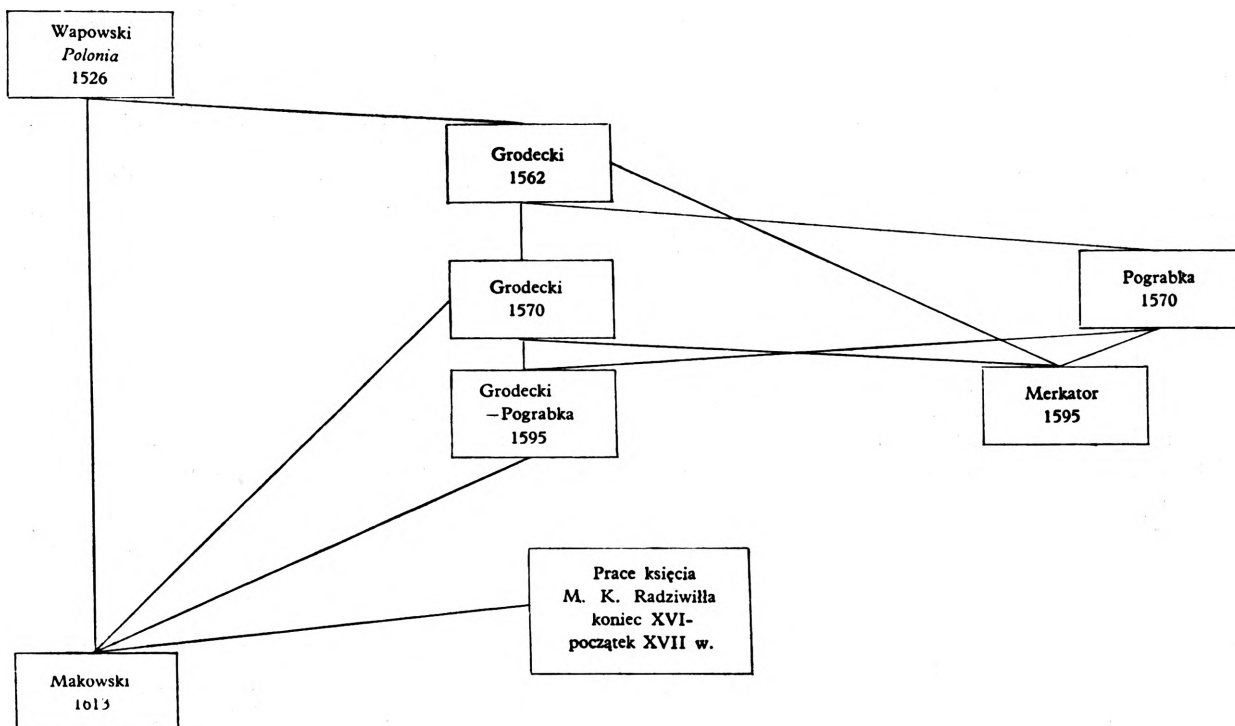
⁴¹ Por. tablice synoptyczne, s. 63.

⁴² Por. tablice synoptyczne, s. 64.

⁴³ Por. przyp. 85.

Województwa kijowskie i braclawskie

Podlasie

jowski, od którego najpewniej otrzymał księżę Sierotka również mapę dolnego biegu Dniepru, dołączoną do mapy głównej⁴⁴. Z terenu województwa braclawskiego informacje Makowskiego były natomiast bardzo skromne: dał on zaledwie osiem miejscowości, w tym sześć nieznanymi poprzednim kartografom. Mapa objęła zresztą tylko północną połowę województwa braclawskiego. Tym niemniej i tu mamy opracowanie lepsze niż dawne.

4. Podlasie. Województwo podlaskie, które w 1569 r. zostało wcielone do Korony, było stosunkowo dobrze przedstawione już na mapach Grodeckiego, Pograbki i Merkatora. Większość miejscowości tego odcinka mapy znamy więc już z powyższych prac; tylko dziesięć miejscowości (45%) wprowadził sam Makowski, dbając jednak o większą niż u poprzedników poprawność lokalizacji i rysunku sieci rzek. Również zatem i w tym wypadku można mówić o własnym, nowym opracowaniu.

5. Mazowsze. Materiału do opracowania Mazowsza dostarczyła zapewne głównie mapa Grodeckiego, częściowo być może mapa Pograbki, jednak nie wyczerpują one wszystkich miejscowości, które znalazły się na mapie Makowskiego. Dodatkowo figuruje tu 12 miejscowości nie ujętych na poprzednich mapach⁴⁵. Wydaje się, że mógł je Makowski przejąć z mapy Polski Wapowskiego. Ustalenie zależności tego odcinka mapy od prac poprzedników jest trudne, gdyż w przeciwieństwie do nich Makowski podaje poprawną transkrypcję nazwy, co utrudnia jednoznaczne stwierdzenie bezpośredniego wpływu którejkolwiek z map.

6. Małopolska. Za podstawę opracowania dla Małopolski posłużyły te same mapy, co i dla Mazowsza. Podobnie tutaj dziewięć miejscowości (16%) pojawiających się po raz pierwszy mógł zaczerpnąć Makowski z mapy Wapowskiego⁴⁶.

7. Ziemie ruskie Korony. Podstawowego materiału dostarczyły wymienione już wyżej mapy, z tym, że z mapy Pograbki przejął Makowski stosunkowo znaczny odsetek miejscowości (9), które nie były znane Grodeckiemu, ani w wersjach wcześniejszych, ani w uzupełnionej wersji z 1592 r. Wymagałoby wyjaśnienia, dlaczego w tej partii znalazło się aż 26 miejscowości wprowadzonych przez Makowskiego, czy były one na mapie Polski Wapowskiego, czy też częściowo stanowią odbicie dodatkowych informacji dostarczonych przez trudne do określenia osoby⁴⁷.

8. Prusy (Książęce i Królewskie). Prusy oraz bezpośrednio sąsiadującą z nimi część Mazowsza przedstawił Makowski wyłącznie na podstawie mapy Prus Kaspra Hennebergera, wydanej po raz pierwszy w skali około 1:370 000 w 1576 r., a znanej Makowskiemu najprawdopodobniej tylko z pomniejszonej przeróbki, dokonanej w 1584 r. i wchodzącej w skład licznych wydań atlasów Orteliusza⁴⁸. Jak wykazuje porównanie nazewnictwa, Makowski korzystał z przeróbki Orteliusza, gdyż zachował jego pisownię i oznaczył miejscowości opuszczone na kolejnej przeróbce mapy, jaką zamieścił w swym

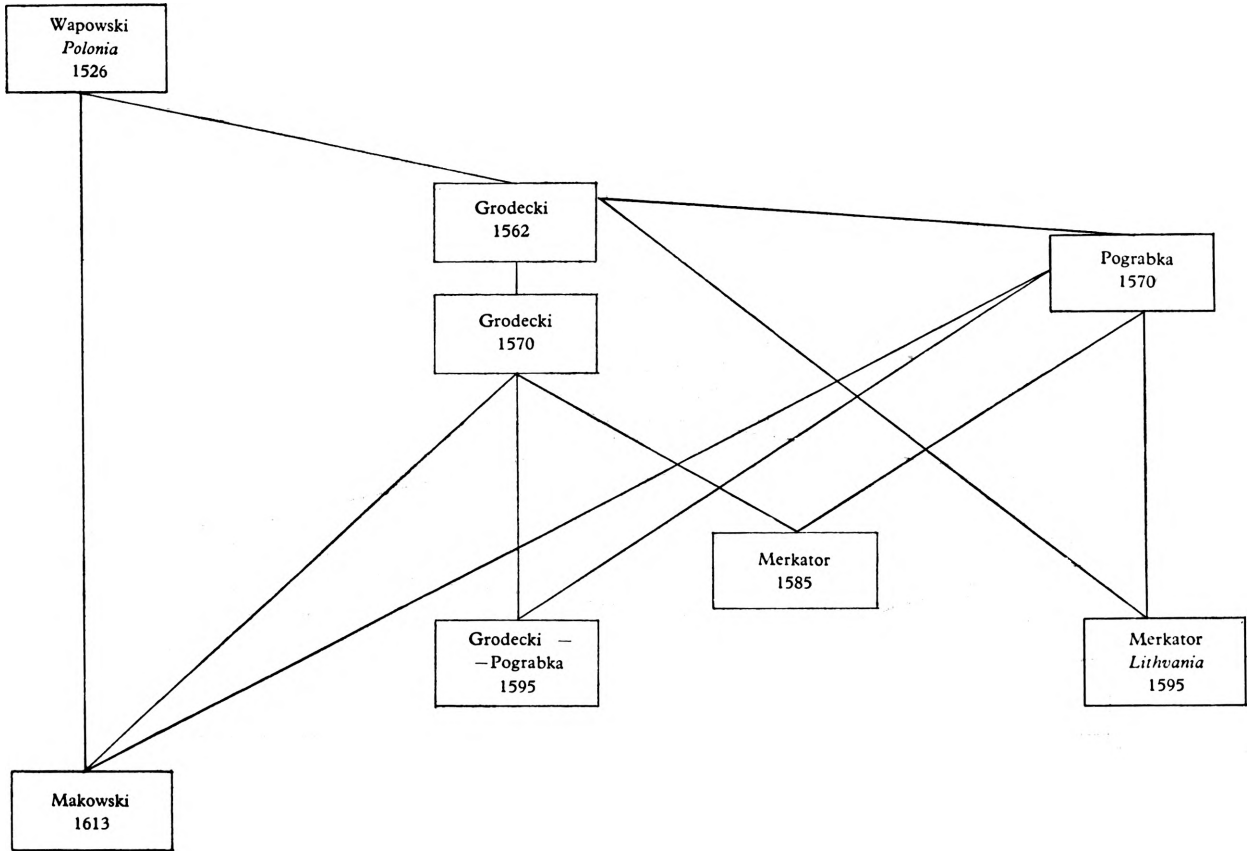
⁴⁴ Bezpośrednio zdaje się na to wskazywać treść listu księcia Sierotki, przedrukowanego w przypisie 32; wydaje się, że wspomniany w nim *tractus Borysthenis* znalazł się bez większych zmian obok mapy głównej. Hipotezę identyfikującą nieznanego adresata tego listu z księciem Ostrogskim uzasadniam w przypisie 85.

⁴⁵ Są to (w nawiasie podaję współczesną odmienną pisownię nazwy): *Brok*, *Czerwiensk* (Czerwińsk), *Dobre*, *Iedrzeiow* (Andrzejewo), *Kuflow* (Kuflew), *Makow* (Maków Maz.), *Nowodwor* (Nowy Dwór Maz.), *Okuniow* (Okuniew), *Płonsk* (Płońsk), *Przasnysz*, *Stanislawow* (Stanisławów), *Szłubow* (Ślubowo).

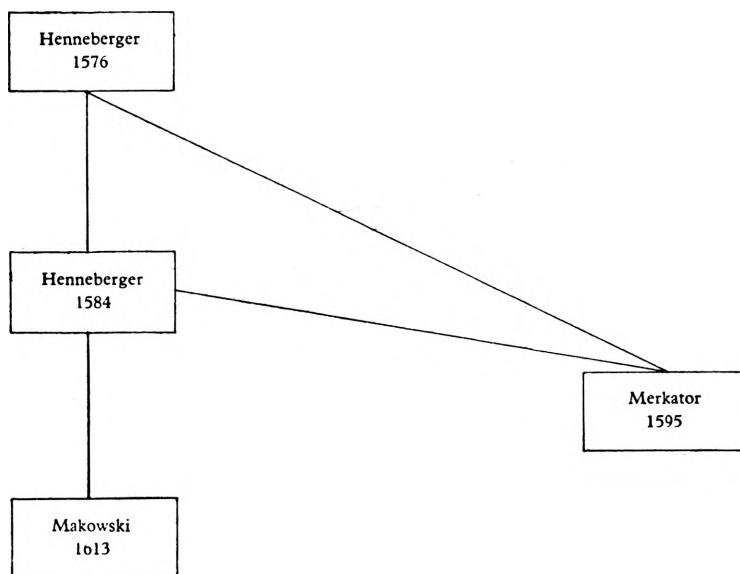
⁴⁶ Są to: *Babin*, *Czeleiow* (Celejów), *Bobrowniki*, *Ianowiecz* (Janowiec), *Kriany* (= ?), *Łysobyki*, *Macieiewice* (Maciejowice), *Mnichow* (Michów), *Woden* (Wodynie).

⁴⁷ Być może, pewnych informacji dostarczył księciu Sierotce kanclerz Jan Zamoyski; wskazywałaby na to obecność na mapie Zamościa, założonego w 1580 r. i po raz pierwszy występującego na mapie Makowskiego. O stosunkach księcia Sierotki z Zamoyskim por. S. Alexandrowicz, *Nieznane źródła do działalności Tomasza Makowskiego*, *Przegląd Historyczny* 56 (1965).

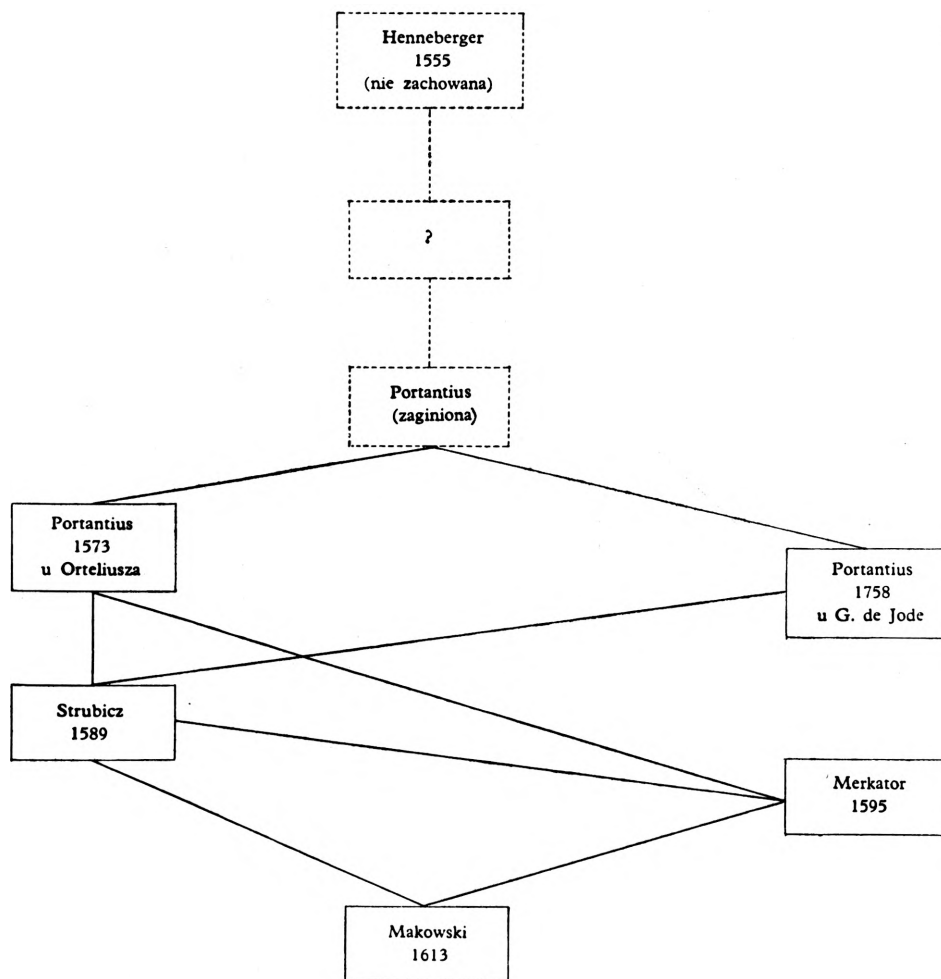
⁴⁸ Por. B. Olszewicz, *Kartografia XV i XVI w.*, poz. 30, s. 22, oraz uzupełnienie: tenże, *Kartografia XVII w.*, s. 136 [34]. Oryginał pierwszego wydania mapy Hennebergera znajduje się w zbiorach Książnicy Miejskiej im. M. Kopernika w Toruniu. Tytuł jej brzmi *Prussiae das ist des Landes zu Preussen welche das herrlichste theil ist Sarmatiae Europaeae eigentliche und warhafftige Beschreibung — — durch Gasparum Hennebergerum Erlichenstem Pfarherrn zu Mühlausen auff Natange. Gedruckt in Königsberg in Preussen bey Georgen Osterbergern im Jahr M.D.L.XXVI*. Zresztą wydanie to nie było, jak się zdaje, znane Makowskiemu, gdyż nazewnictwo tej części jego mapy przejęte zostało z przeróbki Hennebergera z 1584 r., umieszczonej w atlasie Orteliusza i nieznacznie tylko zniekształcającej niektóre nazwy z wielkiej mapy, natomiast o zgeneralizowanej treści. W świetle różnic w pisowni nazw (na ogół zresztą identycznej na wszystkich wymienionych mapach) dostrzec możemy, że Makowski powtarza odmiany z pomniejszonej wersji mapy Hennebergera, które niekiedy uległy dalszemu zniekształceniu. Sytuacja taka nie zaistniałaby, gdyby posługiwał się on oryginalną wielką mapą z 1576 r. Merkator natomiast dysponował obiema wersjami mapy Hennebergera. Ważniejsze prace o mapie Hennebergera wymienia K. Buczek, *Dzieje*, s. 31.

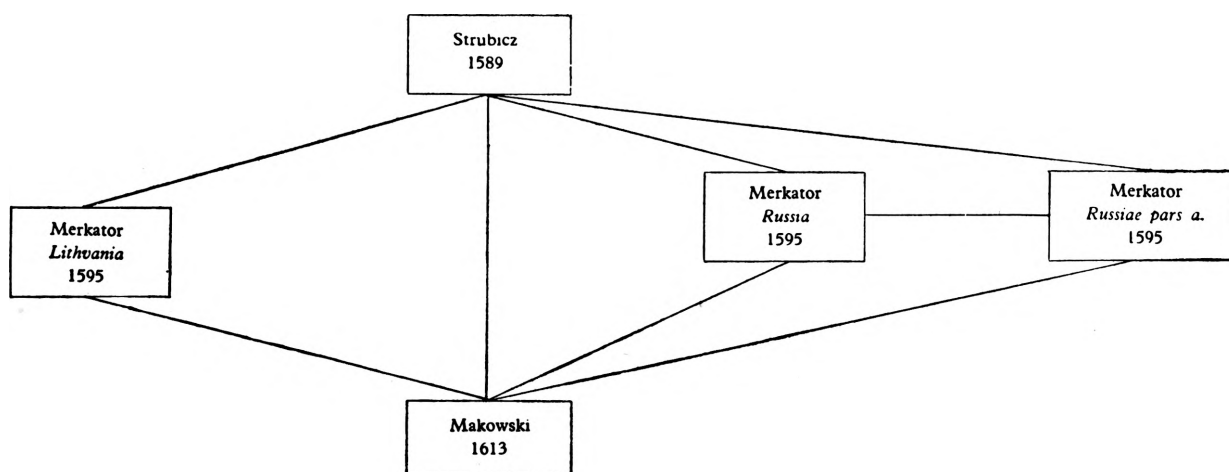
Mazowsze, Małopolska, ziemie ruskie

Prusy

Inflanty

Powranczne ziemie rosyjskie

atlasie Merkator. Pisownia niemal wszystkich nazw ściśle odpowiada niemieckiej wersji podanej u Orteliusza, np. *Dantzck* (Gdańsk), *Thorn* (Toruń), *Dirschaw* (Tczew), *Graudenz* (Grudziądz) itd. Nie dokonał więc Makowski nawet zmiany niemieckich nazw miejscowości Prus Królewskich na rdzenne, używane nazwy polskie. Uderza to tym bardziej, że na terytorium Prus Książęcych i Warmii zastąpił kilka nazw niemieckich odpowiednimi nazwami polskimi. Zamiast *Allenstein*, *Tilse*, *Coadiuten* (na pograniczu ze Żmudzią) mamy tu: *Olsztyn*, *Tylsa*, *Kotyca*; wreszcie obok niemieckiej nazwy *Iohansborg* dodał: *Polo. Pis.* Na całym tym obszarze wprowadził Makowski tylko jedną nową miejscowość. Jest nią *Mimia* (lit. Prekule, niem. Prökuls) na południowy wschód od Kłajpedy, a więc na obszarze doskonale znanym mieszkańcom Litwy, zwłaszcza Żmudzi.

9. Inflanty z Kurlandią. Stosunkowo różnorodny materiał kartograficzny wykorzystał Makowski dla przedstawienia Inflant i Kurlandii. Znajdujemy tu miejscowości przejęte z mapy Portancjusza, z atlasu Orteliusza z 1573 r. i Gerarda de Jode z 1578 r., mapy Strubicza z 1589 r. oraz mapy Merkatora w jego atlasie z 1595 r., opracowanej zresztą na podstawie dwóch wymienionych map i jakichś dodatkowych materiałów⁴⁹. I tutaj wprowadził kilka nowych miejscowości oraz nazw rzek, a także spolszczył niektóre nazwy o brzmieniu niemieckim.

10. Pograniczne ziemie państwa moskiewskiego. Niewielkie skrawki graniczących z Wielkim Księstwem Litewskim ziem państwa moskiewskiego przedstawił Makowski na podstawie mapy Strubicza i map Merkatora⁵⁰. Być może dysponował jeszcze jakimiś informacjami od uczestników wypraw na Moskwę w pierwszym dziesięcioleciu XVII w. W każdym razie znacznie zmodyfikował bieg rzek, z grubsza zgodnie z rzeczywistością, choć nie zawsze dokładnie zlokalizował miejscowości⁵¹.

Drogą porównania treści mapy Makowskiego i wcześniejszych od niej map tych samych ziem stwierdziliśmy zatem, że Wielkie Księstwo Litewskie w jego szerszych granicach sprzed 1569 r. zostało opracowane zupełnie od nowa na podstawie własnych materiałów i pomiarów kraju. Nie może być mowy o bezpośredniej zależności od wcześniejszych map Litwy. W swej podstawowej części jest więc mapa Makowskiego dziełem całkowicie oryginalnym. Jedyne dla województwa połockiego wykorzystano mapę Pacholowieckiego. Krytycznie wykorzystując różnorodny materiał kartograficzny z krajów ościennych, potrafił Makowski przetworzyć go w jednolity, dobrze powiązany z całością Wielkiego Księstwa Litewskiego obraz. Należy podkreślić, że nawet tam, gdzie podstawy dostarczyły mapy wcześniejsze wprowadził Makowski szereg korektur i uzupełnień oraz tak dalece zmodyfikował pisownię nazewnictwa, że można go uznać za pierwszego kartografa konsekwentnie używającego nowożytnej pisowni polskich nazw geograficznych.

Nasuwa się pytanie, czy wystarczy, zgodnie z dotychczasową praktyką, traktować mapę Makowskiego wyłącznie jako cenny zabytek kartograficzny, który interesuje głównie historyków kartografii, czy też może ona stanowić źródło historyczne, które dostarczyłoby skądinąd nie znanych wiadomości szerszemu gronu historyków ziem Wielkiego Księstwa Litewskiego, a więc historykom litewskim, białoruskim, ukraińskim i polskim. Celem wyjaśnienia tej kwestii wypada dokonać analizy treści mapy.

Mapa zawiera następujące elementy: 1. hydrografię; 2. zalesienie; 3. osadnictwo — przy czym rozróżnia miasta, miasteczka i wsie z dworami szlacheckimi, oznaczone za pomocą odrębnych sygnatur; 4. podział administracyjno-sądowy — siedziby województw i powiatów, ich granice oraz granice państwa przed 1569 r. i z końca XVI w.; 5. stolice biskupstw katolickich i wschodnich; 6. rezydencje książęce.

⁴⁹ Por. *Livoniae nova descriptio Joanne Portantio auctore*, w atlasie Orteliusza z 1573 r., mapa Strubicza (zob. przyp. 8); *Livonia*, w atlasie Merkatora z 1595 r., tabl. XXV.

Prawdopodobnie mapa Portancjusza powstała w oparciu o zaginioną mapę Inflant z 1555 r. opracowaną przez Hennebergera. Por. K. Buczek, *Kartografia*, s. 92–95, gdzie znajdujemy krytyczny zwięzły przegląd kartografii Inflant do końca XVI w.; tenże, *Ślązacy*, s. 23–24; tenże, *Dzieje*, s. 46. Miejscowości wprowadzone przez Makowskiego to *Zalemoyse*, *Lisna* i *Nieszewa*.

⁵⁰ Wchodzi tu w grę z atlasu Merkatora z 1595 r.: *Russia cum confinibus* oraz uzupełniająca ją *Russiae pars amplificata*, tabl. XXVI atlasu. Reprodukcję ich dał B. Кордт, *Материалы*, z. 1, Киев 1899, tabl. XXIV. Podstawy do opracowania tych map dostarczyły prace Strubicza; por. K. Buczek, *Kartografia*, s. 91; tenże, *Dzieje*, s. 44–47.

⁵¹ Tak na przykład Wiaźma leży według mapy nad Dnieprem, podczas gdy w rzeczywistości odległa jest oddeń o 50 km. Błąd ten powtórzony został za mapą Strubicza.

Tylko w południowo-zachodniej ćwiartce mapy schematycznie uwzględniono rzeźbę terenu, przedstawiając ją w ślad za mapami polskimi za pomocą małych kopczyków — gór. Oznaczono również parę najważniejszych mostów: w Toruniu, Warszawie, Brześciu, Grodnie i, za pomocą napisu, na pogranicznej z Moskwą rzece Mierei. Dodatkowo, poprzez umieszczone na mapie napisy, autor jej informuje o właściwościach terenu, znaczeniu niektórych miejscowości, ważniejszych wydarzeniach historycznych (bitwy, zdobyte twierdze) itp.⁵² Nie wszystkie elementy treści mapy potraktowane zostały równie wyczerpująco.

1. Hydrografia. Przedstawienie sieci rzecznej odznacza się bardzo dużą starannością. Zarówno większe, jak i mniejsze rzeki zostały na ogół przedstawione zgodnie z rzeczywistością, choć bieg ich uległ zgeneralizowaniu przez pominięcie drobnych zakrętów; jedynie w dorzeczu Dźwiny wystąpiły znacznie większe zniekształcenia niektórych rzek. Wszystkie rzeki, oprócz najmniejszych, zaopatrzone w nazwy. Jeziora oznaczone są gorzej. W zasadzie na mapie znalazły się tylko największe z nich; sporo bardzo nawet dużych pominięto, np. Oświejskie, Strusto i Snudy, Świr, Kniaź i wiele nieco mniejszych. Linie brzegowe jezior znacznie odbiegają od stanu współczesnego, co zresztą może częściowo wynikać ze stopniowego obniżania się ich poziomów, bądź zarastania brzegów. Położenie topograficzne miejscowości nadjeziornych zostało natomiast oddane wiernie. Oprócz jezior naniesiono na mapę znaczne obszary bagien, zwłaszcza na Polesiu, zresztą dość schematycznie.

Duże zniekształcenie wykazuje linia brzegowa Bałtyku, zwłaszcza w jej pruskiej części (zalewy Wiślany i Kuroński i obie mierzeje). Trudno ustalić, co spowodowało szczególnie wyraźne zniekształcenia Zalewu Kurońskiego. Nie zaczerpnął ich Makowski z mapy Hennebergera, według której przedstawił Zalew Wiślany oraz deltę Wisły. Być może zarys brzegu Zalewu Kurońskiego na mapie Makowskiego stanowi kompromis pomiędzy obrazem z map Wapowskiego (1526 r.), Zella (1542 r.) i Hennebergera (1576 r.)⁵³.

2. Lasy. Szatę leśną przedstawiono na mapie za pomocą sylwetek drzew liściastych i iglastych. Ogromne obszary lasów i puszczy oznaczono jako wąskie paski. Mniejsze kompleksy leśne w ogóle pominięto. Wskutek tego mapa stwarza złudzenie bardzo małej lesistości nawet w tych okolicach, które do dziś posiadają charakter lesisty, jak na przykład wschodnia Białoruś, Polesie czy Puszcza Białowieska.

Trudno przypuścić, że takie ujęcie wynikało z niezajomości rzeczywistego zasięgu lasów. Nawet wcześniejsze mapy Grodeckiego i Merkatora przedstawiały zalesienie kraju bardziej wiernie. Wydaje się, że schematyczny sposób przedstawienia lasów stosuje Makowski za mapą Wapowskiego, która aż do jego czasów pozostawała wzorem dla kartografii staropolskiej⁵⁴. Być może, opuszczenie części lasów nastąpiło wskutek dążenia do nadania mapie większej przejrzystości, wobec bogactwa ważniejszych zdaniem kartografa szczegółów, jakimi były rzeki i miejscowości oraz granice administracyjne. Na mapach wcześniejszych lasy w dużej mierze wypełniały obszary pozbawione innych sygnatur i stwarzały pozory mniej więcej jednolitego opracowania całości. Nie można wreszcie wykluczyć, że fundatorowi mapy, księciu Sierotce mogło zależeć, by przedstawiony światu wizerunek Wielkiego Księstwa Litewskiego sprostował panujące na zachodzie Europy poglądy na Litwę jako kraj na wpół barbarzyński, pokryty dzikimi puszczeniami⁵⁵. W tych warunkach mogła nastąpić świadoma rezygnacja z dokładnego przedstawienia stanu zalesienia, co zresztą znakomicie podnosiło czytelność pozostałych elementów mapy.

3. Miejscowości. Na mapę naniesiono bardzo liczne miejscowości. W samych tylko granicach Wielkiego Księstwa Litewskiego po 1569 r. mamy tu 511 miast i miasteczek, 31 wsi z dworami szlacheckimi oraz jeden klasztor. Dawne ziemie Wielkiego Księstwa wcielone w 1569 r. do Korony, tzn.

⁵² Napisy te przytacza H. Merczyng, o.c., s. 425–430.

⁵³ O mapie Prus Zella zob. B. Olszewicz, Kartografia XV i XVI w., poz. 17, s. 17. Por. też M. Pollakówna, Tradycje kopernikańskie w kartograficznym obrazie Prus Zella, *Studia Źródłoznawcze* 2 (1958), s. 113–117 i reprodukcja.

⁵⁴ Szczególnie wyraźnie symboliczne, znacznie zredukowane oznaczenie pasów puszczy występuje na żmudzkiem fragmencie mapy Wapowskiego.

⁵⁵ W tekście objaśniającym do mapy tak pisze Makowski o Litwie: *Nemoribus peroportunis referta, quae maximum in venatione ac mellis productione fractum gignunt et ex quibus materia pro navibus, domibus et cinere conficiendo affatim suppeditatur. Haec autem regio facilem ad se aditum omnibus ex partibus via certa minimeque impedita (contra aliorum scriptorum sententiam; qui eam nisi hyeme accessam tradunt) praebet: nam viator ex Polonia iter faciens ne plantam quidem pedis (ut ita dicamus) aquae immerget.* Por. J. Jakubowski, W sprawie, s. 302 [6]. Chociaż opis ten podkreśla obfitość lasu, to jednak główny nacisk zdaje się kłaść na łatwą dostępność kraju.

Podlasie, Wołyń oraz województwa kijowskie i braclawskie, zawierają sygnatury 165 miast i miasteczek, dziewięciu wsi z dworami, jednego klasztoru i jednego uroczyszcza z ruinami. Razem więc w dawnych granicach Wielkiego Księstwa oznaczono 719 miejscowości. Pozostałe części mapy mają oznaczenia 290 miast i miasteczek, ośmiu wsi z dworami i trzech klasztorów. Ogólna liczba miejscowości oznaczonych na mapie wynosi więc 1020⁵⁶.

Już H. Merczyng zwrócił uwagę na precyzję klasyfikacji osiedli, możliwą dzięki znacznemu zróżnicowaniu sygnatur zależnie od wielkości i funkcji poszczególnych miast i miasteczek⁵⁷. Mapa wyróżnia następujące kategorie osad:

zależnie od rozmiarów i znaczenia: a) wielkie miasto (*urbs*), b) miasto (*civitas*), c) miasteczko (*oppidum*), d) wieś z dworem szlacheckim (*pagus cum domo nobilis*);

zależnie od funkcji administracyjno-sądowych i kościelnych: a) miasto wojewódzkie (*civitas cum palatinatu*), b) miasto powiatowe (*civitas judicialis vel districtualis ubi causae nobilium disceptantur*), c) stolica biskupstwa rzymskiego (*sedes episcopi Romani*), d) stolica biskupstwa obrządku wschodniego (*sedes episcopi Graecorum, quas vulgo Wladicas appellant*).

Pozwala więc mapa odróżnić miasteczka od wsi, które zresztą figurują na niej tylko w wyjątkowych wypadkach. Możemy również z masy drobnych rolniczych miasteczek wyodrębnić większe miasta, a nawet porównać ich względne rozmiary, dzięki zróżnicowaniu wielkości sygnatur. Bardzo znaczna liczba sygnatur miast i miasteczek pozwala przypuszczać, że dla badań nad rozwojem osiedli miejskich mapa może mieć poważną wartość źródłową. Aby wartość tą określić, należałoby jednak ustalić, czy mapa uwzględnia wszystkie istniejące w tym czasie miasta i miasteczka. Jeśli nie, to jaką ich część i jakie kryteria decydowały o umieszczeniu lub pominięciu poszczególnych miasteczek.

Porównanie danych mapy z wiadomościami źródeł pisanych może pozwolić przynajmniej na częściową odpowiedź na powyższe pytania. Z całą pewnością możemy stwierdzić, że mapa pominęła część miasteczek, które w tym czasie już istniały. Z liczby 525 miast i miasteczek Litwy i Białorusi, które znamy z innych źródeł do końca XVI w., występuje na niej 365, a więc 70%. Reszty, w liczbie 160 miasteczek mapa nie uwzględnia⁵⁸. Tym niemniej może ona być pomocą w obliczeniu ogólnej liczby miast i miasteczek na omawianym terenie (w granicach Wielkiego Księstwa Litewskiego po 1569 r.), można bowiem drogą analogii przyjąć, że i z całej liczby miast i miasteczek mapa uwzględnia około 70%, czyli w momencie jej ukazania się mogło istnieć około 730 miast i miasteczek. Minimalna natomiast liczba wynosiła 511 miast i miasteczek znanych z mapy oraz 160 z innych źródeł, czyli 671 miast i miasteczek. Należy podkreślić, że o istnieniu również 143 miasteczek dowiadujemy się po raz pierwszy z mapy Makowskiego⁵⁹.

Na podstawie informacji źródłowych zestawionych przez Aleksandra Jabłonowskiego możemy przeprowadzić analogiczne obliczenie dla województwa kijowskiego⁶⁰ i części województwa braclawskiego⁶¹. Znany list księcia Sierotki do nieustalonego dotąd adresata z początku 1597 r. wskazuje, że materiały z tego terenu zostały już księciu dostarczone⁶², zatem można przypuścić, że mapa oddaje tutaj stan rzeczy z końca XVI w. W województwie kijowskim spośród 57 miast i miasteczek, które zostały wymienione w źródłach do 1600 r. włącznie, 47, a więc około 82% znalazło się na mapie. Zatem 66 figurujących na niej miast i miasteczek w tym województwie stanowiłoby również około 82% wszystkich, których mogło

⁵⁶ Przy obliczeniach wzięto pod uwagę nieco odmienny niż przedstawiony na mapie przebieg granicy między województwem brzeskolitewskim a ziemią chełmską (klin ratneński) i województwami mińskim i kijowskim. Za podstawę przyjęto przebieg granic oznaczony w atlasie: A. Jabłonowski, Atlas historyczny Rzeczypospolitej Polskiej. Epoka przełomu z wieku XVI-go na XVII-sty. Dział II-gi „Ziemie ruskie” Rzeczypospolitej, Warszawa – Wiedeń 1889 – 1904.

⁵⁷ H. Merczyng, o.c., s. 421.

⁵⁸ Podstawy do porównania dostarczyły wzmianki źródłowe wykorzystane w pracy: S. Alexandrowicz, Funkcje gospodarcze miasteczek Białorusi i Litwy (XVI – I połowa XVII w.), Poznań 1960 (maszynopis pracy doktorskiej). Jeden z rozdziałów tej pracy pt. Geneza i rozwój sieci miasteczek Białorusi i Litwy (do połowy XVII w.) ukaże się w Roczniku Białostockim t. 6. Zawiera on pełną dokumentację źródłową powyższych obliczeń.

⁵⁹ S. Alexandrowicz, o.c.

⁶⁰ Por. A. Jabłonowski, Polska XVI wieku pod względem geograficzno-statystycznym, t. XI: Ziemie ruskie. Ukraina (Kijów-Braclaw), Źródła dziejowe, t. 22, Warszawa 1897, s. 227 – 233.

⁶¹ Ibidem, s. 233 – 236.

⁶² Por. przyp. 32.

być w momencie sporządzenia mapy. Minimalna liczba wynosiłaby 66 oznaczonych na mapie plus 10 miasteczek znanych ze źródeł, czyli razem 76 miast i miasteczek. Znacznie słabiej uwzględniła mapa te miasteczka, które w źródłach występują po raz pierwszy w latach 1601 – 1612. Z 55 takich miasteczek tylko 10, a więc 22% znalazło się na mapie. Możemy z dużym prawdopodobieństwem przypuszczać, że istniały już one w końcu XVI w., podobnie jak wiele miasteczek wymienionych w źródłach w latach po 1613 r. oraz w ogóle nie znanych Jabłonowskiemu ze źródeł z pierwszej ćwierci XVII w.⁶³ Dochodzimy więc ponownie do wniosku, że obszar województwa kijowskiego przedstawiony został na mapie szczególnie starannie, natomiast fragmentaryczne dane z przedstawionej na mapie północnej części województwa braclawskiego nie dają niestety podstawy do podobnego obliczenia dla tego województwa⁶⁴. Należy podkreślić, że podobnie jak na Litwie i Białorusi, mapa pozwala stwierdzić również na Ukrainie wcześniejsze, niżby wynikało z wykorzystywanych dotąd źródeł, istnienie licznych miasteczek.

Interesujący wynik daje podobne porównanie dla województwa podlaskiego. Tutaj z 24 miejscowości znanych jako miasta lub miasteczka ze źródeł sprzed 1600 r. (do 1613 r. liczba ta nie uległa zmianie), na mapie znalazło się 19, czyli 79%, a więc odsetek niemal równie wysoki jak na obszarze województwa kijowskiego. Oprócz tego dwie miejscowości oznaczone zostały jako miasteczka, choć z innych źródeł nie wiemy o ich miejskim charakterze⁶⁵.

Wypada ustalić, czy o naniesieniu miasteczka na mapę decydował przypadek, czy też wielkość lub inne kryteria. Nie jest zwłaszcza bez znaczenia, w jakim stopniu zostały uwzględnione miasteczka większe, które stanowiły ważne ośrodki rynków lokalnych. Pełne wyjaśnienie tej kwestii w obecnym stadium badań nie wydaje się możliwe. Jednak nawet analiza fragmentarycznych informacji źródłowych może dać częściową odpowiedź na powyższe pytania i określić stopień dokładności mapy. W tym celu możemy posłużyć się danymi o rozmiarach (liczbie dymów) poszczególnych miasteczek; możemy je uzyskać z dość licznych inwentarzy i rejestrów pomiaru włócznie. Ze względu na dynamikę wzrostu zaludnienia miasteczek, ograniczyć się musimy do informacji bliskich okresowi prac nad mapą (por. niżej). Aby jednak rozpatrzyć nieco większą liczbę inwentarzy, uwzględnimy dane z okresu dłuższego, mianowicie od 1585 do 1620 r.⁶⁶ Rezultat porównania rozmiarów miasteczek według inwentarzy z danymi mapy przedstawiony został w tabeli.

⁶³ Miasteczka na mapie, o których najdawniejsze wiadomości notuje A. Jabłonowski z pierwszych lat XVII w., to: Domontow (1607 r.), Czarnogradka (1628 r.), Hulaniki v. Motowidlówka (1602 r.), Chazbekow (1604 r.), Januszpol (1604 r.), Łojowa Góra v. Łojów (1606 r.), Moszny (1609 r.), Nieszołń (1628 r.), Puliny v. Czortolisy (1618 r.), Rusanów (1618 r.), Rżyszczew v. Irżyszczew (1607 r.), Switylnow (1624 r.) oznaczony na mapie jako uroczyszcze, Toporzyszcze (1604 r.), Turbowka (1609 r.), Wyszorod (1613 r.). W ogóle nie miał on wiadomości sprzed 1630 r. o istnieniu miasteczek: Ostrogładowicze, Rozwołoczce, Terechymirów, Wereszczyn. W ten sposób mapa Makowskiego pozwala cofnąć, względnie wprowadzić nową metrykę dziesięciu miasteczek, które istnieć mogły znacznie wcześniej niż udało się ustalić Jabłonowskiemu. Dowodzi tego choćby przykład Łojowa, który w rzeczywistości osadzony został przez Pawła Sapiechę kasztelana kijowskiego przed 1580 r. Wskazuje na to wzmianka w testamencie tego ostatniego z 6 X 1580 r. stwierdzająca osadzenie zamku i miasta na Łojowej Górze *za szczęśliwego panowania jego korolewskiej miłości* (to znaczy Stefana Batorego), a więc między 1576 a 1580 r. Zob.: Sapiehowie, materiały historyczno-genealogiczne i majątkowe, t. I, Petersburg 1890, dokument IX, s. 286. Wydaje się prawdopodobne, że wszystkie miasteczka Kijowszczyzny, zaznaczone na mapie, istniały już przed końcem XVI w. (przed 1600 r.).

⁶⁴ Wskutek przedstawienia na mapie tylko północnej części województwa braclawskiego i bardzo skromnie oznaczonej sieci miejscowości (zaledwie osiem miast i miasteczek). Jednak i tutaj mamy jedno miasteczko, którego nie notuje Jabłonowski w swym wykazie, mianowicie Klekotyn. Ogółem na całym terytorium województwa w źródłach do 1612 r. włącznie, wspomnianych zostało według Jabłonowskiego 62 miasta i miasteczka, z czego tylko 15 występowało w źródłach do 1600 r.

⁶⁵ Z istniejących w tym czasie na Podlasiu osiedli miejskich na mapie nie uwzględniono: Mord, Orli, Kleszczel, Miedznej, Sokolowa, a miasteczko Boćki zostało mylnie oznaczone sygnaturą wsi z dworem szlacheckim. Natomiast figurują na niej jako miasteczka Gródek i Krzemień, choć z innych źródeł nie wiemy o ich miejskim charakterze. Por. S. Alexandrowicz, Powstanie i rozwój miast województwa podlaskiego XV w. – I. poł. XVII w., *Acta Baltico-Slavica* 1 (1964), s. 138–141.

⁶⁶ W obliczeniach uwzględniono inwentarze następujących miasteczek: Giełgudziszki (Dziedzigołdziszki), 1585 r. (19 dymów), Два документи з внутрішньої історії В. Кн. Литовського XVI в., *Записки Наукового Товариства ім. Шевченка* 5 (1896) ks. V, t. 13, *Miscellanea* s. 5.; Plotele, 1585 r. (58 d.), Акты издаваемые Виленскою Археологическою комиссией [dalej AWAK], t. XIV, Вильна 1887, nr 32, s. 299; Zarzeczce, 1585 r. (23 d.), *Istorijos Archyvas*, [dalej IA], t. I, Kaunas 1934, nr 40, kol. 244; Smolewicze, 1586 r. (37 d.), *Archiwum Główne Akt Dawnych* [AGAD], *Archiwum Radziwiłłowskie*, dział XXV [dalej AR XXV], nr 1696, s. 375–380; Stańkowo, 1586 r. (18 d.), *ibidem*, s. 594–603; Hres k,

Nie jest chyba przypadkiem, że wszystkie miasteczka, które liczyły powyżej 50 dymów, czyli powyżej 350 mieszkańców⁶⁷, znalazły się na mapie; możemy stwierdzić, że mapa w swej podstawowej części uwzględnia wszystkie miasteczka większe. Miasteczka małe i najmniejsze często zostały natomiast pominięte, co zresztą wobec ich nikłego znaczenia nie obniża wartości mapy. Trudno ustalić, co przesądziło o uwzględnieniu lub pominięciu poszczególnych miasteczek mniejszych. Szczupły materiał statystyczny, jakim dysponujemy, nie pozwala przeprowadzić podobnych obliczeń z osobna dla każdej

Rozmiary miasteczek	Liczba miasteczek	Z tego na mapie	% miasteczek uwzględnionych
do 29 dymów	12	7	58,3%
30–49 „	20	11	55,0%
50–99 „	15	15	100,0%
100–149 „	3	3	100,0%
150–199 „	1	1	100,0%
powyżej 200 „	2	2	100,0%
Razem	53	39	75,0%

1590 r. (61 d.), Государственный архив Минской области, фонд 694 [dalej F. 694] опись 2, nr 1600, k. 1–2^v; Kielmy, 1591 r. (54 d.), AWAK 14, nr 43, s. 379–380; Łyntupy, 1591 r. (24 d.), Dział rękopisów Biblioteki Uniwersytetu Wileńskiego, A-1609, k. 8; Kurtowiany, 1592 r. (33 d.), IA, t. I, nr 64, kol. 332–333; Mohylna, 1592 r. (56 d.), AWAK XIV, nr 51, s. 438–439; Derewna, 1593 r. (54 d.), AR XXV, nr 735, s. 23–27; Jaswojnie, 1593 r. (113 d.), IA, t. I, nr 68, kol. 342; Lidowiany, 1594 r. (34 d.), AWAK XIV, nr 61, s. 481; Smolniany, 1594 r. (74 d.), ibidem, nr 58, s. 463–465; Mejszagoła, 1595 r. (47 d.), AR XXV, nr 2521, k. 4–4^v; Greżołów, 1598 r. (32 d.), IA t. I, nr 133, kol. 495–498; Jużynty, 1596 r. (38 d.), AWAK XXXII, nr 193, s. 406–407; miasteczka w dobrach biskupstwa wileńskiego 1595–1597 r.: Malaty (28 d.), Kukuciszki (31 d.), Łabonary (21 d.), Sołoki (39 d.), Szeszołe (8 d.), Tauroginie (45 d.), Gierwiaty (34 d.), Ihumen (69 d.), Hermaniszki (31 d.), Niedźwiedzice (31 d.), Pierszaje (30 d.), Widze (25 d.); por. J. Ochmański, Renta feudalna i gospodarstwo dworskie w dobrach biskupstwa wileńskiego od końca XIV do połowy XVI w., Zeszyty Naukowe UAM – Historia 5 (1961), s. 82; tenże, Powstanie i rozwój latyfundiów biskupstwa wileńskiego 1387–1550. Ze studiów nad rozwojem wielkiej własności na Litwie i Białorusi w średniowieczu, Uniwersytet im. A. Mickiewicza w Poznaniu, Prace Wydziału Filozoficzno-Historycznego, seria Historia nr 13, Poznań 1963, s. 129; Kosów, 1597 r. (79 d.), AWAK XIV, nr 83, s. 609–612; Poniemuń, 1598 r. (41 d.), AR XXV, nr 3206, k. 3–6; Komaje, powiat wilekomierski, 1599 r. (18 d.), AGAD, Archiwum Tyzenhauzów, B 19/96, nr 116, k. 296–299; Bobrujsk, 1600 r. (256 d.), AR XXV, nr 267, niefoliowany; Żyżmory, 1600 r. (100 d.), F. 694, op. 4, nr 1670, k. 5–9; Woronocz, 1601 r. (37 d.), Археографический сборник документов относящихся к истории северозападной Руси, т.I, Вильна 1867; Iszkołé, 1603 r. (68 d.), AR XXV, nr 1380, s. 9–10; Jeziernica, 1604 r. (55 d.), AR XXV, nr 1557, s. 9–11; Kiejdany, 1604 r. (251 d.) Lietuvos inventoriai XVII a. Dokumentų rinkinys, Vilnius 1962, nr 4, s. 18–27; Kurkliszki, 1604 r. (37 d.), AR XXV, nr 2967, k. 7^v–9^v; Krzywicz, 1606 r. (35 d.), AR XXV, nr 1940, k. 2–3; Dziewałtów, 1610 r. (24 d.), Lietuvos inventoriai, nr 8, s. 57; Popiel, 1610 r. (43 d.), AR XXV, nr 3232, k.6^v–10^v; Rogów, 1610 r. (29 d.), Lietuvos inventoriai nr 7, s. 48; Bystrzyca, 1612 r. (56 d.), AR XXV, nr 431, k. 6–7; Bóbr, 1614 r. (180 d.), Историко-юридические материалы [dalej IJM], z. 28, Витебск 1900, nr 31, s. 158–170; Poporcie, 1616 r. (30 d.), AR XXV, nr 3248, k. 6^v–9^v; Szyrwinty, 1618 r. (7 d.), AR XXV, nr 4243, k. 3; Gieranony-Subotniki, 1619 r. (86 d.), Lietuvos inventoriai, nr 15, s. 72–75; Narocz, 1619 r., Biblioteka Uniwersytetu Wileńskiego, dział rpsów, nr 11.977 (dawna sygnatura A-162), k. 9–9^v; Szawlany, 1619 r. (57 d.), Lietuvos inventoriai, nr 17, s. 87–90; Kojdanów, 1620 r. (144 d.), AR XXV, nr 1697, k. 17–25; Rubieżewicz, 1620 r. (64 d.), ibidem, k. 93–101^v; Wołma, 1620 r. (55 d.), ibidem, k. 185–189^v.

Stosunkowo mała liczba miasteczek większych w powyższym zestawieniu może nasuwać wątpliwości, czy rzeczywiście wszystkie większe miasteczka znalazły się na mapie. Jednak inwentarze bardziej odległe od czasu wydania mapy, które zawierają dane o większych miasteczkach mogą dostarczyć dodatkowych informacji, upoważniających do pewniejszej odpowiedzi na to pytanie. Można więc wymienić tu miasteczka: Kleck, 1575 r. (179 d.), AR XXV, nr 1687, s. 2–24; Zdzięcioł, 1580 r. (119 d.), AWAK XIV, nr 18, s. 203–207; Bielica, 1627 r. (170 d.), AR XXV, nr 177, niefoliowany; Mikołajewszczyzna, 1628 r. (113 d.), AR XXV, nr 2666, k. 148–153; Czaszniki, 1633 r. (109 d.), AWAK XXXIII, nr 184, s. 259–264; Iwje, 1634 r. (134 d.), AR XXV, nr 1469, s. 1–18; Lebedzew, 1634 r. (110 d.), AR XXV, nr 2025, k. 3–6^v.

Z pierwszej grupy 52 miasteczek pominięte zostały przez mapę miasteczka następujące (w kolejności wykazu): Zarzecz, Smolewicz, Greżołów, Jużynty, Malaty, Kukuciszki, Łabonary, Tauroginie, Hermaniszki, Poniemuń, Komaje, Kurkliszki, Krzywicz, Rogów. Natomiast wszystkie większe miasteczka, wymienione w drugiej grupie występują na mapie. Potwierdza to oparte na danych tabeli drugiej spostrzeżenie, że wszystkie miasteczka liczące powyżej 100 dymów znalazły się na mapie.

⁶⁷ Obliczenia przeciętnego zaludnienia dymu w miasteczkach Wielkiego Księstwa Litewskiego w końcu XVI i w pierwszej połowie XVII w. pozwalają przyjąć współczynnik zaludnienia dymu równy 7. Por. S. Alexandrowicz, Funkcje gospodarcze, rozdział II: Zaludnienie miasteczek.

części składowej omawianego obszaru. Nie można jednak wykluczyć, że różne województwa lub powiaty zostały potraktowane nierównomiernie. Wydaje się, że pewną rolę mogła tu odegrać różna gęstość występowania miasteczek. Tam, gdzie było ich stosunkowo więcej, miasteczka mniejsze mogły być pomijane ze względu na brak miejsca na mapie. Wreszcie nie o wszystkich miejscowościach autor mapy musiał posiadać informacje. Z natury rzeczy był on najlepiej poinformowany o miasteczkach radziwiłłowskich, które często uwzględniał, nawet gdy rozmiary ich były bardzo nieznaczne. Nie wydaje się natomiast, by o umieszczeniu na mapie decydowało na przykład istnienie w danych miejscowościach kościołów parafialnych. Ponieważ jednak większość ich znajdowała się w miasteczkach, figurują one również na mapie⁶⁸.

Nie dysponujemy opracowanymi materiałami, które pozwoliłyby przeprowadzić takie same obliczenia dla ziem Ukrainy. Z dużą ostrożnością można by posłużyć się danymi rejestrów poborowych, zawierających liczby domów w miastach i miasteczkach, z których opłacono pobór. Niestety, brak tego rodzaju materiałów współczesnych mapie. Możemy wykorzystać w tym celu jedynie znacznie wcześniejszy rejestr poborowy województwa wołyńskiego z 1583 r., który zawiera wiadomości o miastach i miasteczkach powiatów łuckiego, włodzimierskiego i krzemienieckiego⁶⁹. Porównanie tą samą metodą jak poprzednio daje rezultaty zestawione w tabeli.

Rozmiary miasteczek	Liczba miasteczek	Z tego na mapie	% miasteczek uwzględnionych
do 29 dymów	8	1	12,5
30–49 „	9	2	22,2
50–99 „	25	17	68,0
100–149 „	4	4	100,0
150–199 „	2	2	100,0
powyżej 200 „	8	8	100,0
Razem	56	34	60,7

⁶⁸ Miasteczka, których rozmiary są znane, pominięte na mapie, stanowiły własność: Zarzeczce – Jana Zarzeckiego; Smolewicze – Krzysztofa Mikołaja Radziwiłła, hetmana polnego litewskiego, wojewody wileńskiego; Greżołów – Dawida Burby; Jużynty – Andrzeja Chorwata i Stanisława Dziewczopolskiego; Małaty, Kukuciszki, Łabonary, Tauroginie, i Hermaniszki – biskupstwa wileńskiego; Poniemuń – Krzysztofa Radziwiłła, hetmana wielkiego litewskiego; Komaje – Jerzego Komajewskiego, podśędka wiłkomierskiego; Kurkliszki i Krzywice – Stanisława Kiszki, wojewodzica witebskiego, Rogów – kniazia Andrzeja Żylińskiego, marszałka powiatu wiłkomierskiego. Nie możemy więc stwierdzić, by mapa pomijała miasteczka ze względu na ich przynależność do określonego rodzaju własności, np. średniej szlacheckiej czy duchownej. Decydującym kryterium pozostawały rozmiary i znaczenie miasteczek.

Niestety, nie posiadamy wykazu parafii diecezji wileńskiej, współczesnego mapie, który pozwoliłby dokładnie stwierdzić, jaki odsetek miasteczek będących siedzibami parafii znalazł się na niej. Według sporządzonego w roku 1669 z okazji synodu diecezji wileńskiej spisu parafii, liczba miejscowości parafialnych (oprócz położonych na Podlasiu dekanatów augustowskiego i knyszynskiego) wynosiła, bez kościołów filialnych i kaplic, 351 z czego 231 (a więc 66%) znalazło się na mapie. Spis powyższy wydał J. Kurczewski, Biskupstwo wileńskie od jego założenia aż do dni obecnych, Wilno 1912, s. 467–469.

Zwraca uwagę fakt, że tylko pięć spośród oznaczonych na mapie wsi z dworem szlacheckim (*Bialohrud*, *Naliboki*, *Rudomina*, *Skorule* i *Turgiele alias Merecz Minor*) należało do wymienionych w powyższym spisie miejscowości parafialnych. Również więc i wsie znalazły się na mapie nie ze względu na istnienie w nich ośrodków kultu.

⁶⁹ Rejestr poborowy z 1583 r. wlicza w poszczególnych miasteczkach różne kategorie domów: domy rynkowe, uliczne, parkanne, przedmiejskie i nędzne chałupy. Poniżej podaję jedynie dane sumaryczne, zachowując kolejność miasteczek występującą w rejestrze. Powiat łucki: Torczyn (265 d.), Ostróg (283 d.), Stepań (239 d.), Zwiachel (70 d.), Żornowno (71 d.), Berezdowo (60 d.), Holatyn (38 d., według Jabłonowskiego 37 d.), Horochów (40 d., według Jabłonowskiego 74 d.), Dorohostaje (61 d., nie licząc pogorzałych, których liczby nie znamy), Mielnica (47 d., według Jabłonowskiego 36 d.), Tuczyn (32 d.), Targowica (61 d.), Czartoryjsk (123 d.), Mylsk (22 d.), Krupa (68 d.), Rożyszczce (55 d.), Mosor (16 d., w zestawieniu Jabłonowskiego nie uwzględniony), Ostrożec (28 d.), Sokol (152 d.), Hoszcza (9 d.), Morawica (62 d.), Ołyka (262 d., według Jabłonowskiego 252 d.), Dorohobuż (38 d.); powiat włodzimierski: Łokacze (83 d.), Turzysk (77 d.), Niesuchojeże (50 d.), Kamień Koszyrski (69 d.), Ozierany (32 d.), Kowel (212 d., według Jabłonowskiego 162 d.), Milanowicze (50 d.), Wyżwa (53 d.), Świniuchy (23 d., według Jabłonowskiego 22 d.), Porzyck (19 d.), Litowiz (51 d.), Beresko (41 d., w zestawieniu Jabłonowskiego nie uwzględnione), Włodzimierz (314 d., według Jabłonowskiego 323 d.); powiat krzemieniecki: Zbaraż (284 d.), Januszpol (71 d.), Wołoczyska (135 d.), Konstantynów (413 d., według Jabłonowskiego 410 d.), Czerniechów (39 d.), Kołodno (19 d.), Krasifów (130 d.), Sulżyn (77 d., według Jabłonowskiego 72 d.), Połonne (54 d.), Wiśniowiec (126 d.), Wierzbowiec (49 d.), Kozin (82 d.), Wyszhorodek (59 d.), Krupiec (43 d., według Jabłonowskiego 33 d.), Jarofiejówka (77 d., w zestawieniu

Tak samo jak na ziemiach Litwy i Białorusi, dostrzec można, że na mapie figurują wszystkie miasteczka większe, większość średnich i najmniej małych. Względne rozmiary osiedli przedstawiają się więc podobnie. Jednakże, jak widać z zestawienia, na Wołyniu tylko nieznaczny odsetek miasteczek najmniejszych trafił na mapę; z grupy miasteczek średnich uwzględniono tu tylko 68%, podczas gdy na Litwie i Białorusi aż 100%. Powyższa różnica byłaby zapewne większa, gdyby wziąć pod uwagę wzrost zaludnienia w okresie od 1583 r., gdy sporządzony został rejestr poborowy, do końca XVI w., kiedy to najpewniej zebrano materiały do tej części mapy, lub nawet do 1613 r. W dodatku rejestr mógł podawać wartości niższe niż rzeczywiste, gdyż część domów z tych czy innych względów mogła nie opłacić poboru⁷⁰. Wzajemne proporcje pomiędzy rozmiarami poszczególnych miasteczek jednak nie uległy większym zmianom. Większe rozmiary opuszczonych na mapie miasteczek Wołynia niż Litwy czy Białorusi wytłumaczyć można tym, że miasteczka Wołynia i Kijowszczyzny odznaczały się stosunkowo dużym skupieniem ludności⁷¹, na mapie zaś przyjęto za kryterium raczej znaczenie miasteczek dla okolicy niż ich zaludnienie w liczbach bezwzględnych jednakowych dla wszystkich regionów.

Dokładność klasyfikacji osad na mapie Makowskiego znajduje w innych źródłach. Tylko w wyjątkowych wypadkach może ona zawierać pewne błędy. Tak na przykład niektóre spośród oznaczonych na mapie „wsi z dworem szlacheckim” były już przed ukazaniem się mapy miasteczkami. Wypadków takich dostrzec można zaledwie parę i nie mogą one zmienić w jakimkolwiek stopniu zasadniczego wiernego obrazu⁷².

Trudno ustalić, jakie względy zadecydowały o umieszczeniu na mapie 49 miejscowości, które nie były miastami ani miasteczkami. Większość „wsi z dworami szlacheckimi” stanowiła niewątpliwie posiadłości osób lub rodzin bliskich fundatorowi mapy, jak na przykład wieś Skorule, gniazdo związanej z dworem księcia Sierotki rodziny Skorulskich. Niewątpliwie znalazły się na mapie miejscowości bliskie współpracownikom Makowskiego⁷³. W kilku wypadkach trafiły na mapę znane ośrodki kultu religijnego⁷⁴. Należy jednak podkreślić, że w zasadzie mapa uwzględnia miasta i miasteczka.

Jabłonowskiego nie uwzględniona), Wereszczaki (16 d., w zestawieniu Jabłonowskiego nie uwzględnione), Monacyn (50 d.), Ostropol (610 d.), Łabuń (92 d.), Zasław (97 d.).

Tekst rejestru ogłosił A. Jabłonowski, *Polska XVI wieku*, t. VIII, *Ziemie ruskie – Wołyń i Podole. Źródła dziejowe*, t. 19, Warszawa 1889, s. 79–148. Obliczenia ludności miast: ibidem, s. 59–61. Z powyższych miasteczek mapa nie uwzględnia następujących: Berezdowo, Holatyn, Horochów, Mielnica, Mylsk, Mosor, Ostrożec, Ozierany, Milanowicze, Wyżwa, Świńczy, Poryck, Litowisz, Beresko, Czerniechów, Kołodno, Wierzbowicz, Krupiec, Jarofiejówka, Wereszczaki, Monacyn, Łabuń.

⁷⁰ Porównanie danych rejestrów poborowych z współczesnymi im inwentarzami i lustracjami wykazuje z reguły zbyt niskie liczby rejestrów. Por. A. Jabłonowski, *Polska XVI w.*, t. XI, *Ziemie ruskie – Ukraina (Kijów–Braclaw)*, s. 498; I. Gieysztorowa, *Badania nad historią zaludnienia Polski*, *Kwartalnik Historii Kultury Materialnej* 12 (1963) nr 3–4, s. 576–584; S. Alexandrowicz, *Powstanie i rozwój miast województwa podlaskiego XV w. – I. poł. XVII w.*, *Acta Baltico-Slavica* 1 (1964), s. 150–152.

⁷¹ Wskazuje na to choćby porównanie danych z tabel na s. 53–54.

⁷² Tak na przykład oznaczone na mapie jako wsie Boćki i Bohuszewicze były w rzeczywistości miasteczkami. Przywilej na prawo magdeburskie otrzymały Boćki w 1509 r. W 1571 r. liczyło miasto już 235 dymów; zob. A. Jabłonowski, *Polska XVI w.*, t. VI cz. 2, *Podlasie, Źródła dziejowe*, t. 17, Warszawa 1908, s. 72 i 66. Bohuszewicze (pow. miński) zostały osadzone jako miasteczko już w 1588 r.; AGAD, *sumariusz Metryki Litewskiej*, t. 6, k. 172^v (72 księga zapisów). W 1595 r. było to już wcale zasobne miasteczko, jak świadczy opis zrabowanych podczas zajazdu rzeczy; por. AWAK 31, nr 157, s. 252–253. Przykłady Krzemienia i Gródka, mylnie zaliczonych do rzędu miasteczek, omówione zostały w przypisie 65.

Błędne wydaje się również oznaczenie Mohylewa sygnaturą, która określa *civitas iudicialis vel districtualis*, nie wiemy zaś z żadnych źródeł, by oznaczony na mapie *Mohiloviensis districtus* istniał w rzeczywistości lub by odbywały się tutaj, podobnie jak np. w Miadziole (pow. oszmiański) oznaczonym analogiczną sygnaturą, kadencje sądów na zmianę z właściwą stolicą powiatu. Według małej mapki J. Jakubowskiego po 1569 r. Mohylew wraz z okolicą wchodził w skład powiatu orszańskiego, województwa witebskiego. Inne mapy historyczne zaliczają cały ten obszar do województwa mścisławskiego, podobnie M. Bałiński – T. Lipiński, *Starożytna Polska*, t. IV, Warszawa 1886, s. 659–662.

Być może ów *districtus* mapy stanowi odbicie istniejącej tam rozległej ekonomii mohylewskiej, która zajmowała znaczne obszary w tym rejonie; por. S. Kościałkowski, *Ze studiów nad dziejami ekonomii królewskich na Litwie*, *Rocznik Towarzystwa Przyjaciół Nauk w Wilnie* 5 (1911–1914), s. 100–101 i mapa.

⁷³ Jędrzej (lub Andrzej) Skorulski, herbu Kościeszka (odm.), zaufany dworzanin ks. Sierotki, w latach 1582–1584 towarzyszył mu w podróży do Ziemi Świętej; parokrotnie wymienia go książę w swych wspomnieniach. Zob. M. K. Radziwiłł „Sierotka”, *Podróż do Ziemi Świętej, Syrii i Egiptu 1582–1584*, opracował L. Kukulski, [Warszawa 1962], s. 66–67, 102, 237, 244. Ze wzmianek w korespondencji księcia Sierotki wynika, że używał on Skorulskiego do ważniejszych misji;

4. Podział administracyjny. Za pomocą odrębnych sygnatur mapa wyróżnia siedziby i granice województw i powiatów. Wypada zaznaczyć, że przebieg granic, podobnie jak i przynależność powiatowa niektórych miejscowości, wykazują dość znaczne różnice w porównaniu z mapami historycznymi, które drogą retrogresji wykorzystują dane z końca okresu przedrozbiorowego, jakich dostarcza atlas J. Rizzi-Zannoniego⁷⁵. Szczegółowa kontrola danych mapy Makowskiego za pomocą współczesnych jej innych źródeł mogłaby dostarczyć podstawy do ściślejszego niż dotychczasowe opracowania mapy administracyjnego podziału Wielkiego Księstwa Litewskiego na przełomie XVI i XVII w.⁷⁶

5. Stolice diecezji. Siedziby biskupstw rzymsko-katolickich i wschodnich orientują w kościelnej organizacji Wielkiego Księstwa Litewskiego w całym jego obszarze sprzed 1569 r.

6. Rezydencje książęce. Specjalny znak (mitra) wyróżnia miejscowości, w których znajdowały się główne siedziby rodów książęcych, przeważnie zresztą radziwiłłowskie. W ten sposób wyróżniono: Wilno (stolica wielkoksiążęca), Birże, Dubinki, Giedrojcje, Nieśwież, Ołykę, Ostróg i Słuck oraz stolice księstw lennych — Królewiec i Mitawę. Zamiast tej sygnatury, przy niektórych miejscowościach należących do rodzin kniaziowskich umieszczono napis *ducatus*. Wyróżniono w ten sposób: Kowel, Koszary, Korzec, Wiśniowiec, Zasław i Zbaraż. Dawne gniazda książęce, które utraciły już swe znaczenie —

por. Archiwum domu Radziwiłłów, *Scriptores rerum Polonicarum*, t. VIII, Kraków 1885, s. 27, nr XVI z 18 II 1587 r. i s. 39, nr XXIV, z 16 VI 1590 r. Skąpe dane biograficzne z późniejszego okresu życia Skorulskiego podaje K. Niesiecki, *Korona Polska*, t. IV, Lwów 1743, s. 116–117, gdzie notuje dwie daty roczne jego śmierci 1635 i 1637 r. (!).

Wymienieni tamże są czterej synowie: Gabriel, Zachariasz, Paweł i Mikołaj. Dwaj z nich: Mikołaj i Zachariasz oraz trzeci: Jan, studenci kolegium jezuickiego w Nieświeżu, byli autorami łacińskiego panegiryku ku czci księcia Sierotki, wydanego w 1604 r., który ozdobiony był sztychami Tomasza Makowskiego. O panegiryku tym informacje wraz z reprodukcją całości i fragmentów (widoki Wilna i zamków wileńskich) podaje J. Jakubowski, *Tomasz Makowski*, s. 8–9, 13–15 i 26.

Oznaczona na mapie wieś Brzeziny na Podlasiu stanowiła własność znanego kartografa Macieja Strubicza, który był jednym z współpracowników księcia Mikołaja Krzysztofa Radziwiłła w jego pracach nad przygotowaniem mapy; por. K. Buczek, *Dzieje*, s. 47–48; *Lustracje województwa podlaskiego 1570 i 1576*, wyd. J. Topolski — J. Wiśniewski, Wrocław — Warszawa 1959, s. 99.

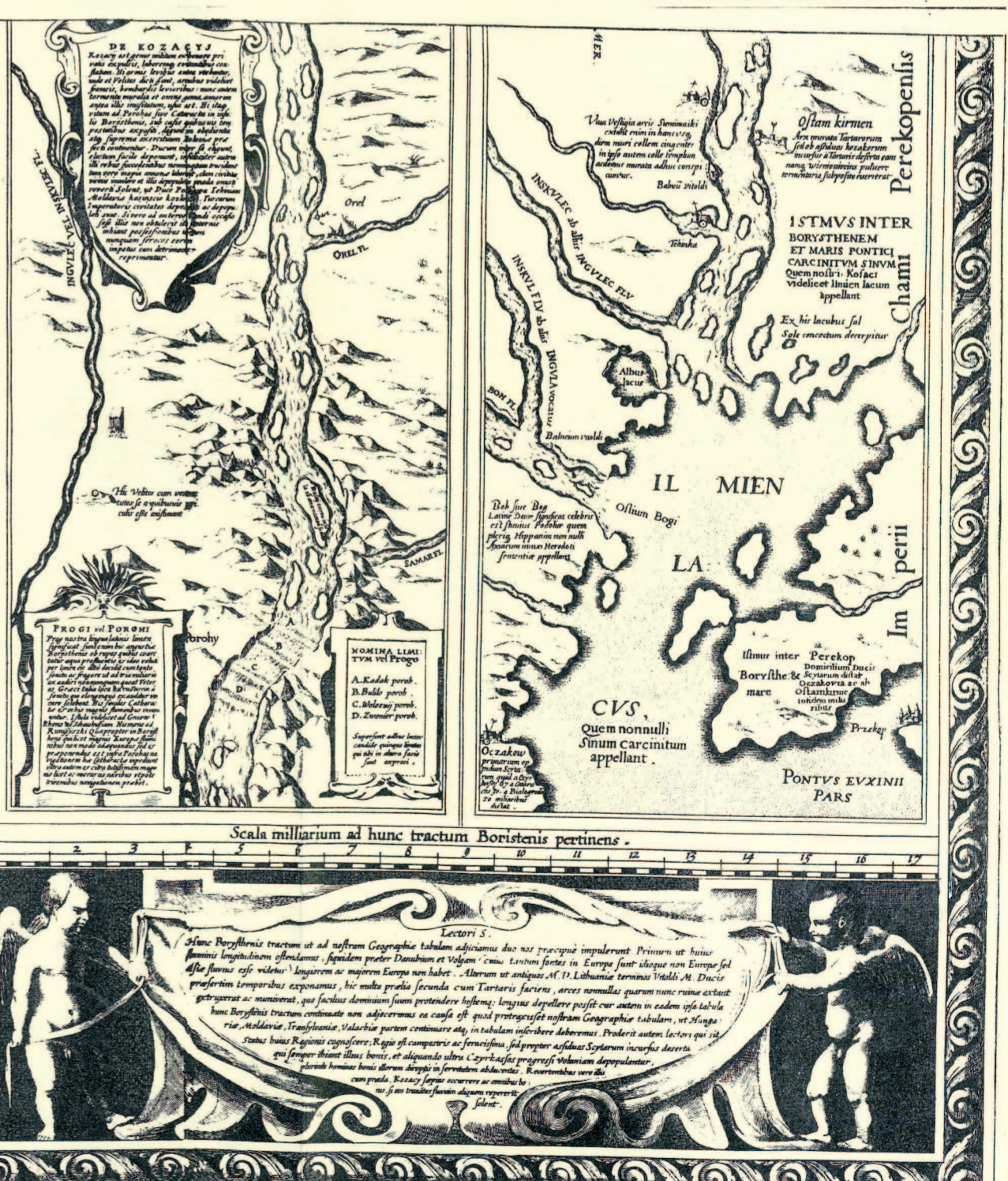
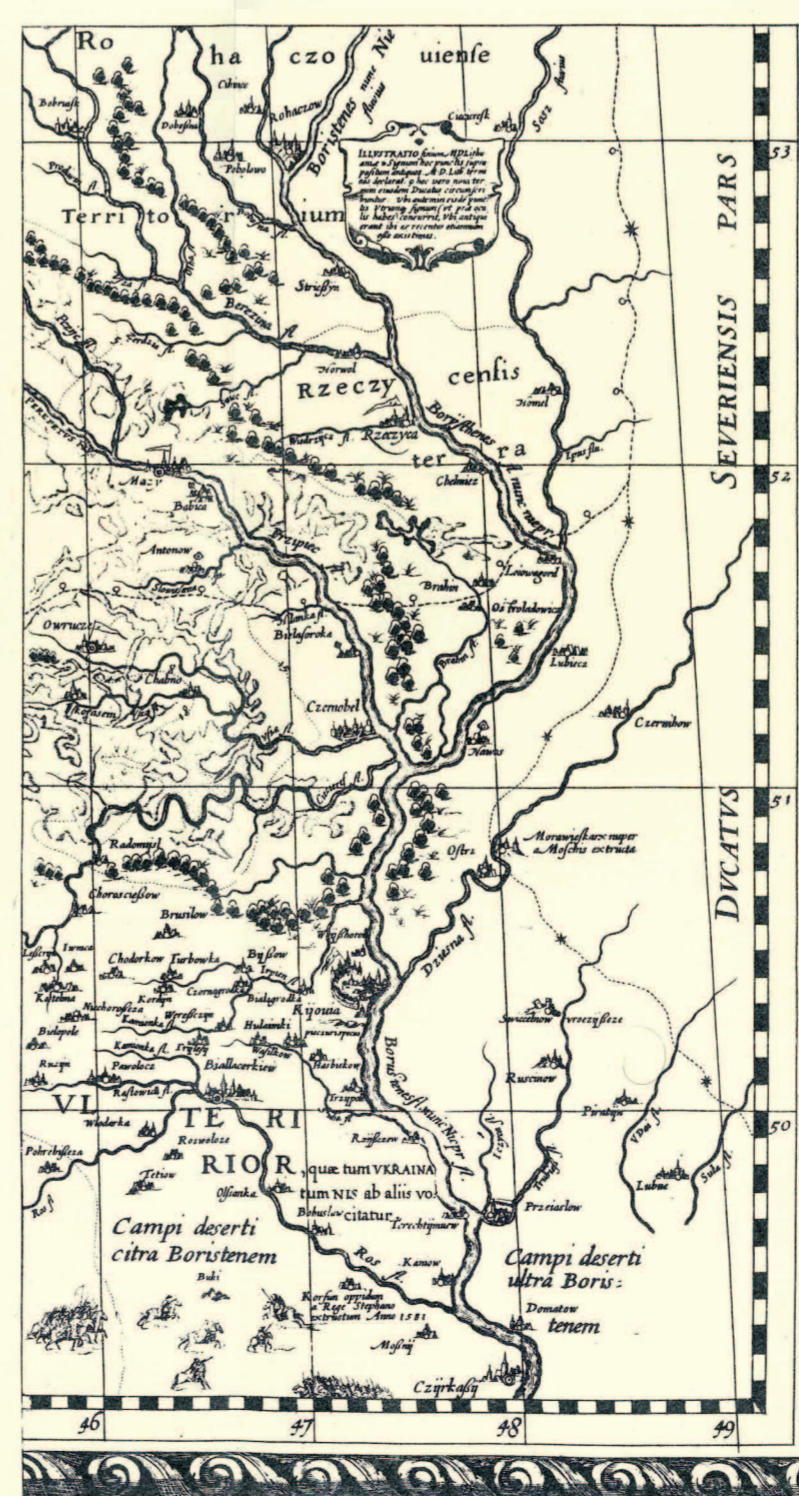
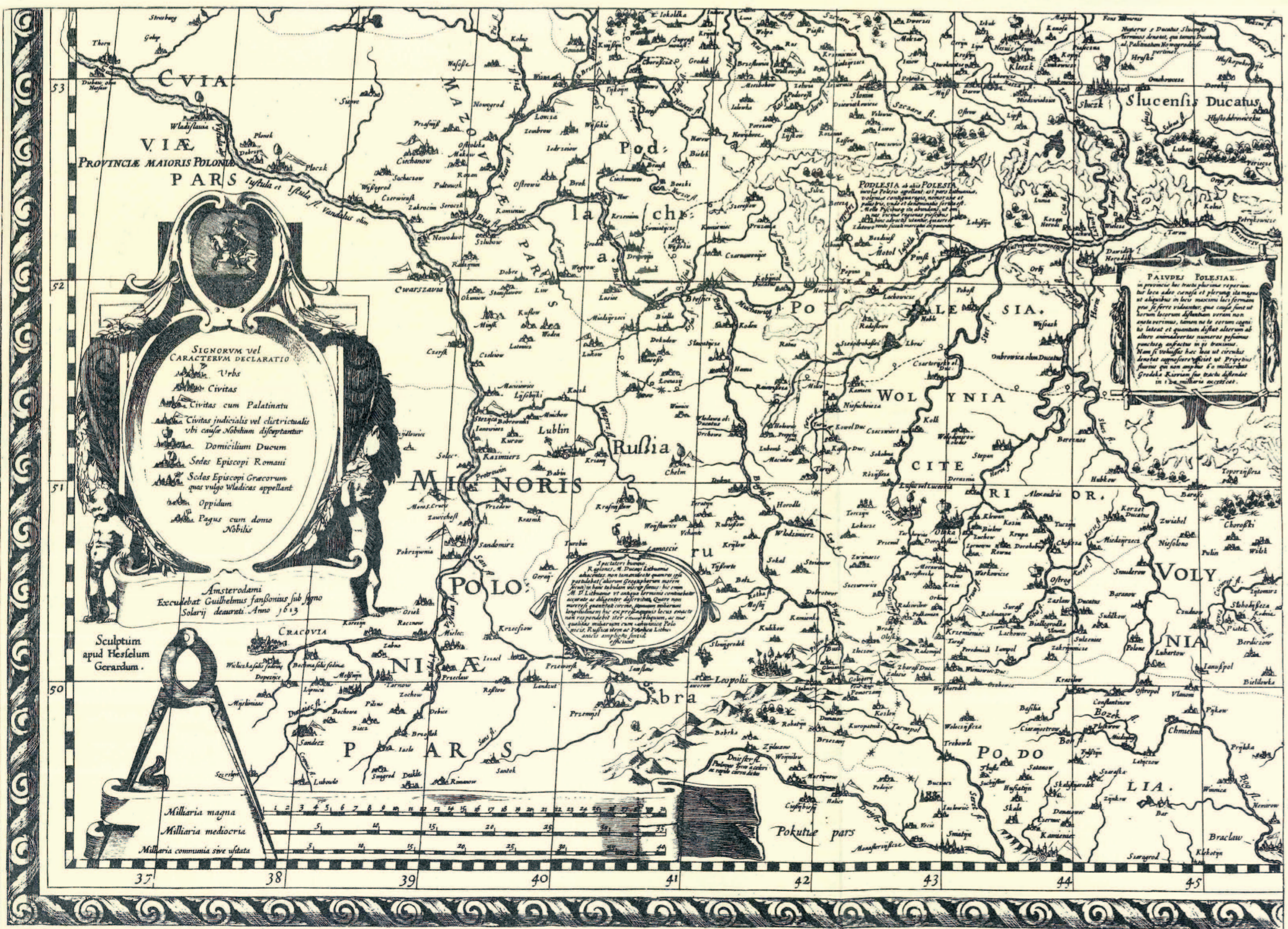
⁷⁴ Są to: klasztor na św. Krzyżu (*mons S. Crucis*), klasztor bazylianów w Supraślu (*Suprasl monast.*), monaster pieczerski (*Pieczuri specus*) oraz dwa monasterie w okolicy Wielkich Łuk i Toropca (*S. Mariae monast. vulgo Przeczysta i S. Nicolai mon.*), wreszcie na wschód od Toropca leżąca *Ecclesia Vitoldi*.

⁷⁵ J. A. B. Rizzi-Zannoni, *Carte de la Pologne divisée par provinces et palatinats et subdivisée par districts [...]*, [Paris] 1772, skala około 1:692 000, opr. B. Olszewicz, *Kartografia polska XVIII w.*, poz. 161, s. XX. Najnowszą ocenę tej mapy podaje K. Buczek, *Dzieje*, s. 78–80.

⁷⁶ Jedyńą mapą historyczną, która oznacza przebieg granic administracyjnych na ziemiach Wielkiego Księstwa Litewskiego bezpośrednio po 1569 r., jest mała mapa J. Jakubowskiego w skali 1:8 000 000, dodana obok jego dużej mapy; zob. J. Jakubowski, *Mapa Wielkiego Księstwa Litewskiego w połowie XVI w.* — 1. część północna, skala 1:1 600 000, *Atlas Historyczny Polski*, Wydawnictwo PAU, seria B: mapy przeglądowe, nr 1, Kraków 1928. Przebieg granic województw na tej mapie różni się znacznie od tychże na mapie: *Rzeczpospolita w XVII wieku*, opr. I. Gieysztorowa, *Historia Polski*, t. I cz. 3, Warszawa 1961, która nie odbiega od mapy W. Semkowicza, *Mapa historyczna Rzeczypospolitej Polskiej w r. 1771*, z uwzględnieniem granic i miejsc historycznych od początku XVII w. Podziałka 1:3 000 000, Książnica Atlas, Lwów — Warszawa 1925. W. Semkowicz oparł się, jak się zdaje, na mapie J. Babireckiego, *Mapa Rzeczypospolitej Polskiej*, Kraków [b. r.], przy czym nieco zgeneralizował przebieg granic, który Babirecki przedstawił ściśle według mapy Rizzi-Zannoniego. Taki sam przebieg granic zawiera druga mapa W. Semkowicza, *Rzeczpospolita Polska w dobie królów obieralnych*, skala 1:1 000 000, Książnica Atlas, Lwów [1937].

Szczególne wyraźne różnice pomiędzy mapami historycznymi a mapą Makowskiego wykazuje przebieg granic powiatu orszańskiego, wprowadzony na tej mapie, skądinąd nie znany powiat mohylewski, granica między powiatem upickim (województwo trockie) a wileńskim (województwo wileńskie); pewne błędy wykazują również granice województwa wołyńskiego (por. K. Buczek, *Wołyń*, s. 18). Ogólnie biorąc, wypadnie zgodzić się ze stwierdzeniem, że „bardzo [...] wiele do życzenia pozostawiają tu granice zarówno państwa, jak także województw i powiatów” (K. Buczek, *Dzieje*, s. 51).

Geneza tych błędów zasługiwałaby jednak na zbadanie. Być może, częściowo stanowią one odbicie rzeczywiście istniejących różnic między stanem wcześniejszym a stanem znanym ze źródeł późniejszych, co wobec znanych faktów nieuregulowania granic niektórych powiatów Wielkiego Księstwa Litewskiego nie mogłoby dziwić. Niestety, nadal aktualne jest stwierdzenie sprzed 35 lat: „Przyjrzenie się granicom powiatowym 1566 r. przekonywa nas, że podział ten przypomina wprawdzie bardzo znany nam dobrze z licznych wydawnictw kartograficznych podział Litwy XVIII w., jednak całkowicie się z nim nie pokrywa. Widocznie w latach 1566–1771 zaszły na terenie Litwy pewne zmiany w podziale administracyjnym. Jakże to były zmiany i kiedy zostały dokonane, na to mogą dać odpowiedź tylko dalsze studia nad geografią historyczną Litwy”. (J. Jakubowski, *Mapa Wielkiego Księstwa Litewskiego w połowie XVI wieku*, s. 10). W ewentualnych przyszłych studiach nad podziałem administracyjnym Litwy w końcu XVI i w XVII w. dane z mapy księcia Sierotki staną się niewątpliwie przedmiotem bliższej analizy.

Ryc. 2. Tomasz Makowski, Mapa Wielkiego Księstwa Litewskiego, tzw. „radziwiłłowska”. Szytych Gerarda Hessla z 1613 r. Reprodukacja według wydania w atlasie Wilhelma Blauwa, Appendix Theatri A. Ortelii et Atlantis G. Mercatoris [...], Amsterdami 1631; egzemplarz Biblioteki Uniwersyteckiej w Poznaniu, sygn. 254 858 V. Skala pomniejszenia około 1:2

Czartoryjsk, Dubrowica, Holszany, Kobryń i Włodawa — określono dopiskiem *olim ducatus*. Obok Kiernowa podana została informacja *primum Magni Ducis Lithuaniae domicilium*, która nawiązuje do roli tej miejscowości za Mendoga. Wreszcie obok Szklowa mamy określenie *comitatus*, co dziwniejsze brak go przy Mirze i Kojdanowie, na których hrabią tytułował się książę Sierotka.

Należy podkreślić, że na mapie nie zostały wyróżnione siedziby licznych rodzin kniaziowskich, które reprezentowały mniejsze znaczenie majątkowe i polityczne⁷⁷.

7. Mosty. Na mapie oznaczono najważniejsze mosty na Wiśle w Toruniu i Warszawie, na Niemnie w Grodnie i na Bugu w Brześciu. Bardzo interesująca jest wzmianka o moście na rzece Mierei, budowanym i naprawianym z jednej strony przez Litwę, z drugiej zaś przez Moskwę⁷⁸.

Dla oceny źródłowej przydatności mapy duże znaczenie posiada organizacja i chronologia prac nad jej przygotowaniem. Nie znamy terminu rozpoczęcia prac nad mapą. Jak wykazały badania H. Merczynga, na przełomie 1596 i 1597 r. pomiary terenowe były już w pełnym toku⁷⁹. J. Jakubowski przypuszczał, że wszystkie prace nad przygotowaniem mapy zostały ukończone w ostatnich latach XVI w.⁸⁰ Ten punkt widzenia przyjęli i autorzy późniejsi⁸¹. Wydaje się jednak celowe stwierdzenie, czy rzeczywiście mapa, ukończona w ostatnich latach XVI w., przez kilkanaście lat czekała na odbicie, czy też może prace nad nią trwały dłużej niż dotychczas sądzono, choćby w drodze uzupełniania gotowego już rysunku mapy. Na ostatnią możliwość zdaje się wskazywać obecność na mapie miasteczka Sokółki (dawniej Sokołdka, na mapie błędny napis *Iokoldka*) w powiecie grodzieńskim, o którym wiemy, że zostało osadzone dopiero w 1609 r.⁸² Jeśli chodzi o termin ostatecznego ukończenia poprawek mapy, możemy

⁷⁷ Szczegółowe dane o używających tytułu kniaziowskiego rodzinach podaje J. Wolff, *Kniazowie litewsko-ruscy*, od końca czternastego wieku, Warszawa 1895.

⁷⁸ *Huius pontis mediam partem nostri mediam vero Moschi conficiunt ac reparant*; na wzmiankę tę zwrócił uwagę H. Merczyng, *Mapa Litwy*, s. 427.

⁷⁹ *Ibidem*, s. 419.

⁸⁰ J. Jakubowski, Tomasz Makowski, s. 18. Por. też B. Olszewicz — J. Jakubowski, *Projekt wydawnictwa pt. Monumenta Poloniae Cartographica, Pamiętnik II zjazdu słowiańskich geografów i etnografów w Polsce w r. 1927, t. II, Kraków 1930, s. 253*, gdzie jest mowa o mapie, „która była już gotowa w r. 1597, ukazała się jednak w druku dopiero w r. 1613 w 4 arkuszach”.

⁸¹ B. Olszewicz, *Kartografia polska XV i XVI w.*, poz. 41, s. 25—26. Zob. też prace K. Buczka, wymienione w przyp. 37. Najnowsze badania tegoż autora przynoszą nieznanne wiadomości o staraniach, jakie latem 1599 r. czynił z polecenia księcia Sierotki Maciej Strubicz, który szukał w Gdańsku rytownika, celem wyszytowania mapy, zapewne już opracowanej, zob. K. Buczek, *Dzieje*, s. 47—48. Sprawa zwłoki druku mapy do 1613 r. pozostaje nadal nie wyjaśniona. Przypuszczenie J. Fijałka (*Opisy Wilna aż do połowy wieku XVII-go, Ateneum Wileńskie 1, 1923, s. 336*), że „lata powstania mapy [...] przed r. 1611 [...] można jeszcze więcej zacieśnić, aż po r. 1604, w napisie bowiem mapy Mikołaj Krzysztof Radziwiłł, który był jej inicjatorem i nakładcą, nie ma dodanej sobie intytulacji wojewody wileńskiego”, nie daje się przyjąć, gdyż na mapie wymienione zostały jedynie tytuły dziedziczne i rycerza Grobu Świętego, pominięto zaś tytuł wojewody trockiego, którym książę Sierotka był od 1590 r.

⁸² List rewizorski, który oznajmia o założeniu miasteczka, datowany 10 I 1609 r., ogłoszony został w wydawnictwie: *Zbiór dyplomatów rządowych i aktów prywatnych, posługujących do rozjaśnienia dziejów Litwy i złączonych z nią krajów (od 1387 do 1710 r.)*, pod redakcją Maurycyego Krupowicza, cz. 1, Wilno 1858, nr 38, s. 46—48.

Nie może natomiast posłużyć do ustalenia terminu zakończenia prac nad mapą ciekawa notatka obok jednej z sygnatur mapy. Mianowicie nad Desną, w sąsiedztwie kijowskiego zamku Ostrza, ale już po drugiej stronie granicy moskiewskiej umieszczono sygnaturę zamku (lub miasta) z adnotacją: *Morawiesk arx nuper a Moschis extracta*. Nie jest znana dokładna data budowy tego zamku, istnieje jednak wzmianka o tym fakcie w pismach Józefa Wereszczyńskiego, biskupa kijowskiego i opata sieciechowskiego. W swej „Publice”, datowanej 20 X 1594 r., pisze on:

— — iż nie tylko teraz pod niebytność JKM pana naszego, odnieśliśmy pod płaszczem zdrażliwego przymierza szwanek niemaly od pogan w państwie JKM, ale nawet i od kniazia wielkiego niemaly uszczerbek, który takież pod przymierzem, które ma z Jego Królewską M. panem naszym miłościwym i ze wszytką Koroną Polską a z Wielkim Księstwem Litewskim (a co do niego najobrażliwsza, jeszcze czasu wtargnienia pogańskiego w państwa JKM, wierzę że z nimi na znowie, czyniąc zewsząd Koronie strach), ważył się zamek zbudować w własnym państwie JKM pana naszego, a na własnym gruncie biskupstwa kijowskiego, nazwiskiem Kuropiem, albo raczej z wieku nazwanym na Horodyszczu Murowiejskiem, od Ostrza, zamku JKM ukraińskiego jedno we dwu mil, a od Kijowa we trzystaście mil, gdzie już i miasto niemale się osadza zbiegi, to jest poddanymi z Wołynia, z Podola i z ruskich krajów.

Zob. *Pisma polityczne ks. Józefa Wereszczyńskiego, biskupa kijowskiego, opata benedyktyńskiego w Sieciechowie*, wyd. K. J. Turowski, Kraków 1858, s. 1—2. Wiadomość o budowie zamku podaje za Wereszczyńskim A. Jabłonowski, *Polska XVI w.*, t. XI, *Źródła dziejowe*, t. 22, Warszawa 1897, s. 561 i 682; tenże, *Pisma*, t. III — Ukraina, Warszawa 1911, s. 170—171. Jak wynika z treści *Publiki*, budowa zamku musiała mieć miejsce krótko przed jej napisaniem. Wzmianka o nieobecności króla i jednoczesnym najeździe tatarskim pozwala stwierdzić, że budowa zamku nastąpiła latem 1594 r., gdyż wyprawa szwedzka Zygmunta III trwała od 16 IX 1593 r. do 14 VIII 1594 r.; w dniu 2 VII 1594 r. Tatarzy wtargnęli na Pokucie i rozpoczęli

przypuszczać, że nastąpiło ono w okresie od 1609 do 1611 r., to znaczy przed zdobyciem Smoleńska, który na mapie znajduje się poza granicami Wielkiego Księstwa Litewskiego; brak również notatki o jego oblężeniu. Przybliżoną datą ukończenia uzupełnień mapy byłby więc rok 1610. Natomiast nie ulega wątpliwości, że długotrwały proces opracowywania mapy odbywał się etapami i całość kraju była już skartografowana wcześniej, na podstawie prowizorycznie opracowanych map poszczególnych jego części.

Dolączona do mapy głównej mapka dolnego biegu Dniepru, o której książę Sierotka pisał na początku 1597 r., została zapewne opracowana w roku 1596. Nie wydaje się przekonywująca hipoteza, że jest ona tożsama z mapą Dniepru, przygotowywaną w swoim czasie dla Zygmunta Augusta⁸³.

Jak wynika z bogactwa szczegółów mapy głównej, wierności położenia miejscowości oraz z treści listu księcia Sierotki, zakres prac przygotowawczych był bardzo poważny⁸⁴. Niewątpliwie obok księcia i bezpośredniego wykonawcy — Makowskiego, w pracach tych brali udział inni współpracownicy. Jednym z nich był nieznan z nazwiska adresat listu księcia Sierotki, który dostarczył mapę Dniepru i, jak możemy się spodziewać, materiały do mapy przynajmniej Kijowszczyzny. Treść listu wskazuje, że musiał to być któryś z magnatów związanych z województwem kijowskim. Najprawdopodobniej był to sam książę Konstanty Wasyl Ostrogski, wojewoda kijowski⁸⁵. W pomiarach odległości między poszczególnymi miejscowościami brali zapewne udział urzędnicy administracji majątków radziwiłłowskich.

niszczycielskie działania, które objęły znaczną część województwa ruskiego, a 10 VII ruszyli z powrotem przez góry ku Węgrom, por. B. Kocowski, Wyprawa Tatarów na Węgry przez Polskę w 1594 r., Lublin 1948, s. 37–52.

Powyższa adnotacja pośrednio potwierdza przypuszczenie Merczynga, że na początku 1597 r. prace nad mapą były już mocno zaawansowane; niewątpliwie wniesiono ją na brulion mapy. W 1613 r. była już ona anachronizmem.

⁸³ K. Buczek, *Ze studiów*, s. 25.

⁸⁴ Por. H. Merczyng, o.c., s. 418–419. Na szczególną uwagę zasługuje odkryta przez prof. Buczka współpraca Macieja Strubicza, znanego już z wcześniejszych prac nad kartografią Wielkiego Księstwa Litewskiego, zob. K. Buczek, *Dzieje*, s. 47–48. Jak widać, książę Sierotka dbał o skompletowanie odpowiedniego grona współpracowników. Kto wie, czy do jego informatorów nie należał również wspomniany w przyp. 82 biskup kijowski Józef Wereszczyński? Zdawałoby się przemawiać za tym umieszczenie na mapie jego rodzinnej miejscowości — Wereszczyna, na zachód od Kijowa.

⁸⁵ Za identyfikacją adresata listu z księciem Wasylem Konstantym Ostrogskim, występującym w literaturze przeważnie pod imionami Konstantego Wasyla lub Konstantego, przemawiają liczne wskazówki. Książę Wasyl Konstanty Ostrogski, syn Konstantego Ostrogskiego, hetmana litewskiego i wojewody trockiego, urodzony w 1527 r., był od 1550 r. marszałkiem ziemi wołyńskiej, a od 1559 r. (starsze opracowania podają datę 1557 r.) do śmierci w 1608 r. wojewodą kijowskim. Por.: K. Niesiecki, *Herbarz polski* (wyd. J. Bobrowicz), t. VIII, Lipsk 1841, s. 183–185; J. Wolff, *Kniazowie litewskoruscy*, s. 356–357; tenże, *Senatorowie i dygnitarze Wielkiego Księstwa Litewskiego 1386–1795*, Kraków 1885, s. 21, 24; K. Pułaski, *Wojewodowie kijowscy w wieku XV i XVI*, *Przewodnik Naukowy i Literacki* 4 (1876) t. II, z. 8, s. 642; W. Dworzaczek, *Genealogia, tablice*, Warszawa 1959, tabl. 165; K. Lewicki, *Ks. Ostrogscy w służbie Rzeczypospolitej*, *Rocznik Wołyński* 7 (1938), odb. s. 30–59.

Książę Wasyl Konstanty utrzymywał żywe stosunki z Radziwiłłami. Szczególnie bliskie więzy łączyły go z księciem Krzysztofem Mikołajem Radziwiłłem, który od 1572 r. był hetmanem polnym litewskim, a od 1589 r. do śmierci w 1603 r. hetmanem wielkim i od 1584 r. wojewodą wileńskim. Dwie z czterech kolejnych żon księcia Krzysztofa Mikołaja — druga Katarzyna, zaślubiona w 1578 r. zmarła w 1579 r. i czwarta — Elżbieta, zaślubiona w 1593 r. zmarła w 1599 r. — były córkami księcia Wasyla Konstantego Ostrogskiego. Por. E. Kotłubaj, *Galeria nieświeżska portretów radziwiłłowskich*, Wilno 1857, s. 83–94; J. Wolff, *Kniazowie*, s. 356–357; W. Dworzaczek, *Genealogia*, tablica 163;

Najbardziej znanym terenem politycznego współdziałania książąt Wasyla Konstantego Ostrogskiego i Krzysztofa Mikołaja Radziwiłła była walka z akcją na rzecz unii kościołów katolickiego i wschodniego. W swej działalności w obronie prawosławia książę Ostrogski miał sojusznika w najpotężniejszym z wyznawców kalwinizmu na Litwie. O współpracy tej zob. K. Lewicki, *Książę Konstanty Ostrogski a unia brzeska 1596 r.*, *Archiwum Towarzystwa Naukowego we Lwowie*, Dział II, 11 (1933) z. 1, s. 81, 162–164, 166–168, 173, 188–196, gdzie przytacza liczne informacje o treści korespondencji między Ostrogskim i Radziwiłłem. Szczególnie czynne współdziałanie miało miejsce w latach 1595–1597, a więc właśnie w okresie, z którego pochodzi list księcia Sierotki. Por. też K. Chodynicki, *Kościół prawosławny a Rzeczpospolita Polska 1370–1632*, Warszawa 1934, s. 186, 305, 307, 349–352, 361, 364–366; E. Kotłubaj, o.c., s. 87–88. W latach 1598–1599 książę Krzysztof Mikołaj pośredniczył w łagodzeniu sporów granicznych między kanclerzem Janem Zamoyskim a księciem Ostrogskim, jak wynika z listów Zamoyskiego do Krzysztofa Mikołaja Radziwiłła z 23 X 1598 r., *Archiwum domu Radziwiłłów. Scriptores rerum Polonicarum*, t. VIII, Kraków 1885, nr 51, s. 140 i z 13 IV 1599 r., *ibidem*, nr 54, s. 149. Por. też A. Tarnawski, *Działalność gospodarcza Jana Zamoyskiego kanclerza i hetmana wielkiego koronnego 1542–1605*, Lwów 1935, s. 75–76.

Również z przedstawicielem obozu katolickiego, księciem Mikołajem Krzysztofem Radziwiłłem Sierotką, książę wojewoda kijowski Wasyl Konstanty Ostrogski utrzymywał kontakty, wprawdzie luźniejsze. Podczas synodu brzeskiego ks. Sierotka

Nieco światła na metodę pracy nad zbieraniem materiałów do map większych obszarów rzucają zalecenia drugiego znakomitego kartografa radziwiłłowskiego z XVII w. — Józefa Naronowicza-Naronańskiego, który swą działalność kartograficzną rozwijał początkowo w dobrach księcia Janusza Radziwiłła. Naronowski radził, by po określeniu długości i szerokości geograficznej miejsca, od którego rozpocznie się pracę, wykorzystać jako źródła szczegółowych informacji akta majątkowe, zwłaszcza inwentarze, rejestry pomiaru włócznej itp. Dodatkowe ustne informacje „wiadomych” (to znaczy dobrze poinform-

był jednym z delegatów królewskich na synod unijny i w tym charakterze w październiku 1595 r. prowadził rozmowy z księciem wojewodą kijowskim, który reprezentował obóz obrońców prawosławia. Por. E. Kotłubaj, o.c., s. 316, K. Chodynicki, o.c., s. 323 i 329; K. Lewicki, Ks. Konstanty Ostrogski, s. 175. W ogłoszonej drukiem części korespondencji księcia Sierotki znajdują się wzmianki o jego listach do i od księcia Wasyla Konstantego Ostrogskiego. Zob. Archiwum domu Radziwiłłów, nr 18, s. 31 z 11 IV 1587 r., nr 28, s. 43 z 27 III 1596 r. i nr 35, s. 52 z 16 II 1608 r.

Sama treść listu, który ogłosił H. Merczyng, zawiera pośrednie wskazówki, że adresatem jest właśnie wojewoda kijowski. Już zwrot: *Życzę od P. Boga, aby WM i z domem WMści długo wszelakimi pociechami obdarzał i w dobrym zdrowiu zawsze chował*, zgadza się z wiekiem księcia Ostrogskiego, który w tym roku (1597) kończył 70 lat życia. Wzmianka księcia Sierotki: *dla słabego zdrowia nie mogłem na sejm jechać. Myślę ku końcu przybyć, jeśli P. Bóg pokrepczy*, w zestawieniu z datą listu, ustaloną przez Merczynga na początek 1597 r., zgadza się ze znanym faktem wspólnego, zbrojonego przyjazdu na sejm warszawski książąt Krzysztofa Mikołaja Radziwiłła i Wasyla Konstantego Ostrogskiego dnia 20 II 1597 r., (K. Lewicki, Książę Konstanty Ostrogski, s. 189; K. Chodynicki, o.c., s. 366). Nic dziwnego, że wobec dużego znaczenia tego sejmu dla kształtowania się stosunków pomiędzy poszczególnymi wyznaniem, książę Sierotka uważał za właściwe wspomnieć o przyczynie swej nieobecności. Ponieważ obrady sejmu rozpoczęły się w Warszawie 10 II, a zakończyły 25 III (Chronologia polska, Warszawa 1957, s. 483), wobec tego list powyższy można datować między 10 II (raczej nawet po 20 tego miesiąca) a 25 III, prawdopodobnie około 1 III.

Nieco spóźnione podziękowanie za kondolencje z powodu zgonu żony księcia Sierotki, Elżbiety Eufemii z książąt Wiśniowieckich, który nastąpił 9 XI 1596 r. (por. E. Kotłubaj, o.c., s. 319), wskazuje na dość nieregularny charakter korespondencji między nim a księciem Ostrogskim. Przypuszczenie to zdaje się potwierdzać poruszenie w jednym liście trzech zupełnie różnych spraw: 1. podziękowanie za kondolencje, 2. podziękowanie za nadesłaną mapę Dniepru i wiadomość o stanie prac nad wielką mapą, 3. sprawa udziału w sejmie warszawskim 1597 r.

Zasadniczego argumentu za współudziałem księcia Wasyla Konstantego Ostrogskiego w pracach nad mapą dostarcza jej treść w tych częściach, które obejmują Wołyń i Kijowszczyznę. Niewątpliwie bardzo bogata w nieznane poprzednim kartografom miejscowości mapa księcia Sierotki i Tomasza Makowskiego oparła się na informacjach kogoś, kto doskonale znał miejscowe stosunki. Nie było zaś informatora bardziej odpowiedniego niż książę wojewoda kijowski, marszałek ziemi wołyńskiej, posiadacz olbrzymich włości na Wołyniu i graniczącej z nim części Kijowszczyzny (por. A. Jabłonowski, Źródła dziejowe, t. 19, s. 109–112; por. K. Lewicki, Ks. Ostrogscy, s. 31). Rzecz charakterystyczna, że mimo licznych na Wołyniu rodzin kniaziewskich, których posiadłości określa mapa terminem *ducatus*, tylko Ostróg obok radziwiłłowskiej Olyki wyróżniony został sygnaturą *domicilium Ducum*; wydaje się, że oprócz potęgi majątkowej i politycznej książąt Ostrogskich wpłynęła na to również współpraca księcia wojewody kijowskiego nad przygotowaniem mapy. Za współpracą tą przemawia także fakt, że na mapie znalazły się niemal wszystkie miasteczka, które należały do książąt Ostrogskich, wymienione w ogłoszonych przez A. Jabłonowskiego rejestrach poborowych województwa wołyńskiego z XVI w.

Rejestr poborowy z 1577 r. wymienia następujące miasta i miasteczka księcia Konstantego Ostrogskiego: Ostróg, Stepań, Dorohobuż, Berezdów, Zviahel, Konstantynów, Polonne, Sulżyńce, Krasiołów i w powiecie kijowskim Barasze i Cudnów (Źródła dziejowe, t. 19, Polska XVI wieku, t. VIII, Ziemie ruskie, Wołyń i Podole, Warszawa 1889, s. 37, 39–44). Z rejestru 1583 r. listę powyższą możemy uzupełnić Dubnem, Żornownem, Ostropolem i Kuzminem oraz należącymi do syna księcia wojewody kijowskiego, krajczego litewskiego księcia Konstantego Ostrogskiego, Czerniechowem i Kołodnem (Źródła dziejowe, t. 19, s. 81, 84, 146). Wreszcie rejestr poborowy z 1589 r. pozwala dodać jeszcze miasteczka Suraż, Lubartów i Bazylię, (ibidem, s. 157–158), jak również Międzyrzecz należący do wdowy po księciu Konstantym, krajczym litewskim, ibidem s. 153. Z powyższych 21 miast i miasteczek tylko trzy — Kuzmin, Czerniechów i Kołodno, nie figurują na mapie Makowskiego, z tego tylko jedno należące do księcia wojewody kijowskiego. Wskazuje to na szczególnie dokładne informacje właśnie z terenu dóbr tego ostatniego, a więc pośrednio na jego udział w pracach nad mapą.

Powyższy domysł o współudziale księcia wojewody kijowskiego Wasyla Konstantego Ostrogskiego w przygotowaniu mapy wzbudził zastrzeżenia profesorów Karola Buczka i Stanisława Herbsta jako oparty na wątplych przesłankach. Główne zastrzeżenie odnosi się do zbyt bezpośredniej formy tytułowania adresata (*W.M. = Wasza Miłość*) użytej w stosunku do seniora rodziny Ostrogskich. Hipotezę moją przytaczam jednak jako próbę wyjaśnienia okoliczności, w których powstała mapa.

Biorąc pod uwagę stale bliskie kontakty księcia Wasyla Konstantego Ostrogskiego z hetmanem Krzysztofem Mikołajem Radziwiłłem, jak również luźne stosunki z księciem Sierotką, wydaje się prawdopodobne, że inicjatorem ewentualnej współpracy między tym ostatnim i Ostrogskim mógł być hetman Krzysztof Mikołaj Radziwiłł, niewątpliwie zainteresowany w stworzeniu dobrej mapy Wielkiego Księstwa Litewskiego, przydatnej dla celów wojskowych. Przypuszczenia te znalazłyby może potwierdzenie po systematycznym zbadaniu korespondencji wszystkich trzech zainteresowanych. Jest możliwe, że ta kwerenda przyniosłaby również informacje o tym, czy hetman Krzysztof Mikołaj Radziwiłł dostarczał materiału powstającej mapie. Nie ulega jednak wątpliwości, że głównym motorem tych prac był książę Sierotka.

mowanych) ludzi miejscowych pozwolą zestawić dane o wzajemnych odległościach tych miejscowości i zlokalizować je na mapie⁸⁶.

Być może pomocy w sporządzeniu mapy dostarczyły również akta urzędowe, jak na przykład rejestry poborowe, według których łatwo byłoby dobrać najważniejsze miejscowości. Przypuszczenie takie wydaje się prawdopodobne również ze względu na znaczną przydatność mapy dla celów wojskowych i potrzeb zarządzania państwem. Można więc przypuszczać, że książę Sierotka uzyskał możliwość wykorzystania materiałów z archiwum wielkksiążęcego i koronnego⁸⁷.

Dzięki środkom, jakimi dysponował książę Sierotka, było możliwe wyjątkowo staranne przygotowanie i opracowanie materiałów do mapy. Organizacja astronomicznych pomiarów położenia ważniejszych miejscowości pozwoliła stworzyć pierwszy w historii kartografii Wielkiego Księstwa Litewskiego wierny obraz całości jego ziem. Nie było w tym czasie i długo jeszcze później, aż do 1772 r., mapy całej Polski, która dorównywałaby mapie Litwy Makowskiego. Cieszyła się więc ona zasłużonym uznaniem i w późniejszych przeróbkach dotrwała do końca okresu przedrozbiorowego.

Dopiero w blisko czterdzieści lat po niej ukazała się w Polsce przewyższająca ją dokładnością mapa o większej skali. Była to *Delineatio specialis et accurata Ucrainae* Wilhelma le Vasseur de Beauplan w skali 1:452 000, która wydana została w 1650 r.⁸⁸ Przeprowadzone przez K. Buczka porównanie dokładności oznaczeń położenia geograficznego figurujących na niej miejscowości wykazało, że pod tym względem ustępuje ona mapie Makowskiego⁸⁹.

Już pobieżne zapoznanie się z mapą Makowskiego wskazuje, że może ona stanowić cenne źródło historyczne. Większość jej elementów ma znaczenie tylko dla historii kartografii. Przede wszystkim zaliczyć tu należy sieć wodną, która pomimo znacznej liczby naniesionych na mapę rzek i ogólnej wierzności kierunku ich biegu, nie została przedstawiona zupełnie dokładnie. Bieg rzek wrysowywano częściowo według położenia nadrzecznych miejscowości⁹⁰. Mapy z XIX w. przedstawiają hydroografię znacznie dokładniej. Zgola mylący jest obraz zalesienia na mapie Makowskiego. Sygnatury oddają tylko niewielką część istniejących lasów i puszczy, nie mogą więc służyć pomocą w badaniach nad ich zasięgiem. Nie przynoszą nowych wiadomości również ogólnikowe opisy krajobrazu.

Bardzo istotną wartość dla historyka przedstawia natomiast obraz elementu najbardziej zmiennego

⁸⁶ Zob. Józef Naronowicz-Naroński, *Geometria albo rozmiar traktowania i robienia wszelkich delineaty — roku pańskiego 1659, 10 mai*. Biblioteka PAN (dawniej PAU) w Krakowie, rpis 1452. W części X tej pracy, zatytułowanej *O delineacjach miejsc różnych i czynieniu mapp geographice* — czytamy m.in.: *Zaczynam tedy, gdy masz prowincją, albo majetności w swym ograniczeniu delineować, tedy potrzeba wiedzieć, pod którym horyzontem, na którym gradusie i minucie wzdłuż i w szerz jest ta częśćka ziemie od świata całego i od którego miejsca całego który delineatją czynisz* — [następnie daje techniczny opis przygotowania do zdjęć stolikowych z zastosowaniem triangulacji] — *O dalszym postępk przyszedzsy do samej pracy czynienia delineatij. Przyjchawszy do tego kraju, który masz delineować, kazać dać sobie rejestra albo inwentarze, mając na to od króla albo pana uniwersal, i z tych inwentarzów, gdy będą, wszystkich miejsc, majetności, miast, zamków, folwarków, wsi spisać i registr tego uczynić. Także jeśli jest pomiara w inwentarzach opisana [chodzi tu niewątpliwie o rejestry pomiary włócznej, St. A.], wiele która majetność ma gruntu jakiego, wszystko to summatem rejestrować. Potym zwoławszsy wiadomych kilku tych krajów, z urzędników, z wójtów, albo z burmistrzów, wypytać się o położeniu wszystkich miejsc i jako skąd dokąd daleko, wiele mil jest, uczynić tablicę distantnej, nazwaną per regulam methodi jako tu wizerunek wystawuję* (s. 111 i 115.). Następnie podaje Naroński dwa przykłady: 1. *Tablica przedniejszych miejsc do mapy księstwa birżańskiego*, 2. *Tablica inaczej położona poleskich krajów w województwie kijowskim ich mościów pp Niemiryczów*. Widzimy w tym pouczeniu dwa etapy pracy, które niewątpliwie miały zastosowanie i w pracach nad mapą księcia Sierotki; najpierw określenie metodami astronomicznymi ścisłego położenia geograficznego najważniejszych punktów na przedstawianym obszarze, następnie zbieranie informacji o ważniejszych miejscowościach i ich wzajemnym położeniu; por. wspomniane w liście księcia *miejsc et distantia*, które z kolei zostaną naniesione na mapę. Zasługuje na uwagę zalecenie, by wykorzystać przy tym źródła najbardziej miarodajne, jak inwentarze majątkowe, rejestry (może chodzi tu o rejestry poborowe) itp., uzupełniając je relacjami ustnymi. Metoda taka mogła być bardzo przydatna przy opracowaniu map większych obszarów kraju, które z kolei wymagały połączenia w jedną całość, jak to niewątpliwie było z mapą omawianą.

⁸⁷ Ze względu na niezachowanie się tego typu materiałów z ziem Wielkiego Księstwa Litewskiego z XVI i pierwszej połowy XVII w., nie jest możliwe ustalenie tego z całą pewnością.

⁸⁸ B. Olszewicz, *Kartografia XVII w.*, poz. 74, s. 125–126; *Działalność Beauplana na polu kartografii polskiej wszechstronnie zbadał K. Buczek, Beauplan Wilhelm Levasseur de...*, *Polski Słownik Biograficzny*, t.I, Kraków 1935, s. 384–385 (pełne zestawienie literatury o Beauplanie); tenże, *Beauplaniana*, WSG 8 (1934), s. 1–36; tenże, *Dzieje*, rozdz. 7; *Działalność Beauplana i jej owoce*, s. 51–60.

⁸⁹ K. Buczek, *Beauplaniana*, s. 30; tenże, *Wołyń*, s. 29–36.

⁹⁰ Zwrócił na to uwagę H. Merczyng, o.c., s. 424–425.

i dynamicznego — osadnictwa, którego odbiciem jest sieć miejscowości. Dzięki dużej skali i staranności opracowania mapy uwzględnia ona, jak już wyżej wykazano, wszystkie miasta i większe miasteczka oraz większość miasteczek małych, wreszcie niektóre wsie. Lokalizacja miejscowości, przeprowadzona na ogół zadziwiająco wiernie, pozwala szybko porównać dane mapy Makowskiego z mapami nowoczesnymi o większych podziałkach. Ponieważ z terenów Wielkiego Księstwa Litewskiego nie zachowały się materiały źródłowe z XVI i pierwszej połowy XVII w., które podobnie jak rejestry poborowe z Korony mogłyby stanowić podstawę dla ogólnych obliczeń, mapa Makowskiego nabiera znaczenia wyjątkowego. Uzyskujemy dzięki niej stosunkowo dokładny obraz sieci osiedli miejskich na przełomie XVI i XVII w., przy czym mapa w znacznym stopniu uzupełnia luki w rozproszonym materiale z innych źródeł i daje jednolity obraz dla całego Wielkiego Księstwa Litewskiego, wraz z ziemiami, które odeszły od niego w 1569 r.

Pośrednio mapa pozwala wnioskować o stopniu zasiedlenia poszczególnych części kraju. Każde miasteczko stanowiło bowiem ośrodek rynku lokalnego, na który składały się okoliczne wsie; tym samym zagęszczenie miasteczek w niektórych fragmentach mapy wskazuje na zaawansowane osadnictwo wiejskie i stosunkowo gęste zaludnienie tych terenów. Bardzo wyraźnie zaznaczają się obszary słabo zasiedlone, zwłaszcza we wschodniej Białorusi i na Polesiu.

Treść mapy daje podstawę do oszacowania liczebności miast i miasteczek Wielkiego Księstwa Litewskiego na początku XVII w. Ogólnie biorąc, obraz, jaki daje mapa, przedstawia się chyba okazalej niż rzeczywistość. Duża skala i dokładność mapy, znaczna liczba naniesionych na nią osiedli miejskich, często bardzo małych, bliższych wsi niż miastu (które jednak pełniły określone funkcje handlowe i produkcyjne), wywołują mylne wrażenie znacznej urbanizacji omawianego obszaru.

Staranność rysunku sygnatur miast i miasteczek, znaczne ich zróżnicowanie w zależności od położenia topograficznego oraz istnienie budowli takich jak zamki i być może niektóre kościoły, pozwalają domyślać się w niektórych z nich walorów źródła ikonograficznego. Zwrócił na to uwagę M. Morełowski, który stwierdził, że w licznych wypadkach mapa Makowskiego daje stosunkowo wierne miniaturowe podobizny obiektów architektonicznych, ujęte perspektywicznie z dających się ustalić kierunków. Oczywiście, mamy tu do czynienia z daleko idącą generalizacją szczegółów, niemniej i ta możliwość wykorzystania mapy zasługuje na uwagę wobec ubóstwa starszego materiału ikonograficznego z terenów Wielkiego Księstwa Litewskiego⁹¹.

Dużą wagę dla zaniedbanych studiów nad podziałem administracyjnym Wielkiego Księstwa Litewskiego na przełomie XVI i XVII w. mogą mieć oznaczone na mapie granice województw i powiatów. Jak już zaznaczono wyżej, różnią się one w niektórych wypadkach od granic, oznaczanych na mapach historycznych. Pewną wartość mają utrwalone na mapie informacje i nazewnictwo geograficzne. Tak na przykład znajdujemy tu skądinąd nieznane określenie: *Volynia ulterior, quae tum Ukraina tum Nis ab aliis vocitatur*, dla obszarów na wschód od Słuczy na zachód od Dniepru. Zdaniem H. Łowmiańskiego, może to być ślad kolonizacji tych ziem przez ludność Wołynia albo też pozostałość tradycji z okresów dawniejszych⁹².

Wiele interesujących informacji przynosi również dołączona do mapy mapka dolnego biegu Dniepru. Treść jej omówił dość szczegółowo H. Merczyng⁹³. Mapka ta nie była, jak się zdaje, wykorzystywana przez historyków, choć nie ulega wątpliwości jej przydatność źródłowa, zwłaszcza dla badań nad dziejami

⁹¹ M. Morełowski, *Zarysy syntetyczne sztuki wileńskiej od gotyku do neoklasycyzmu z przewodnikiem po zabytkach między Niemnem a Dźwiną*, Wilno 1939, s. 55–56, 226, 241, 262–263, 267–268, 279, oraz fig. 98 (reprodukcja fragmentu mapy), 118, 125 a, b (reprodukcje sygnatur zamków.) Na przykładach zamków w Gieranonach, Dziśnie i Trókach wykazał autor zgodność rysunku sygnatur mapy z rzeczywistym wyglądem zamków, dochodząc do wniosku, że „mapę jego [to jest Tomasza Makowskiego, St. A.] możemy więc uważać za ważną pomoc do odtworzenia sobie w wyobraźni całości wyglądu porównywanych dziś warowni” (s. 55–56). Wydanie powyższej pracy nie doszło do skutku z powodu działań wojennych we wrześniu 1939 r. Pewna liczba egzemplarzy, uzupełniona odręcznie napisaną przez autora kartą tytułową i spisem treści szczęśliwie ocalała. Egzemplarz taki, ofiarowany przez autora, posiada Biblioteka Uniwersytecka w Poznaniu, sygn. 210 610 I.

⁹² H. Łowmiański, *Rola historyczna Wołynia w starożytności i we wczesnym średniowieczu*, Z polskich studiów slawistycznych, seria 2, Historia. Prace na V Międzynarodowy Kongres Slawistów w Sofii 1963, Warszawa 1963, s. 27–28.

⁹³ H. Merczyng, o.c., s. 428–431.

kolonizacji Ukrainy w XVI w. i Kozaczyzny⁹⁴. Ponieważ jednak stanowi ona odrębną pracę kartograficzną, przygotowaną poza otoczeniem księcia Sierotki i Makowskiego, zasługuje na osobne zbadanie i omówienie.

Wartość obrazu, jaki daje mapa Makowskiego, zwana przeważnie mapą radziwiłłowską lub mapą księcia Sierotki, ocenia się na ogół bardzo wysoko⁹⁵. Spotkała się ona wprawdzie z niezasłużeniem krytyczną oceną odnośnie do niewielkiego jej fragmentu, który przedstawia powiat braclawski⁹⁶, jednak wynikało to z niewystarczająco dokładnego obrazu dla potrzeb lokalnej monografii powiatu.

Niezależnie od drobnych błędów czy luk, mapa stanowi dzieło wyjątkowe, a zarazem źródło historyczne o poważnych wartościach. Wskazane wyżej przykłady z pewnością nie wyczerpują możliwości jej wykorzystania w badaniach historycznych. Wydaje się, że może ona z powodzeniem służyć pomocą w rozwiązywaniu różnych problemów z zakresu historii ziem dawnego Wielkiego Księstwa Litewskiego. Należy spodziewać się, że w badaniach historyków Litwy, Białorusi i Ukrainy mapa znajdzie szersze niż dotąd zastosowanie, a dalszy postęp studiów nad dziejami tych krajów pozwoli bardziej wszechstronnie ocenić jej zalety.

Nie jest przypadkiem, że jedyna dobra mapa Wielkiego Księstwa Litewskiego w XVII w. ukazała się dzięki mecenatowi jednego z najpotężniejszych feudałów litewskich. W ówczesnych warunkach gospodarczych i politycznych brakowało w Rzeczypospolitej ośrodka, który mógłby finansować długotrwałe prace nad przygotowaniem takich map. Może nie było i wystarczającego zrozumienia ich potrzeby po wielkich choć zapomnianych pracach kartograficznych Wapowskiego, przerabianych przez znacznie mu ustępujących kartografów późniejszych oraz po okresie ożywienia za Batorego. Tylko więc dzięki szerokim zainteresowaniom i środkom materialnym księcia Sierotki, umiejętnościom i pracy Makowskiego, Strubicza oraz ich nieznanym współpracownikom powstała mapa, która ukazała całemu ówczesnemu światu obraz Wielkiego Księstwa Litewskiego i na długie lata rozślawiła imię księcia. Dziś, po upływie 350 lat od pierwszego wydania mapy, możemy stwierdzić, że wysoka ocena i popularność, jaką zyskała, była w pełni zasłużona. Pochodzenie Makowskiego i tradycje polskiej szkoły kartograficznej, jakie rozwijał, pozwalają uważać jego dzieło za jedno z najcenniejszych w kartografii staropolskiej. Ze względu natomiast na swój zasięg terytorialny mapa ta zajmuje czołowe miejsce w historii kartografii Litwy, Białorusi i Ukrainy.

⁹⁴ Autor najnowszej monografii Kozaczyzny, W. Hołobuckij nie wspomina o tej mapie, choć nawet reprodukuje mapy dolnego biegu Dniepru i porohów sporządzone przez Beauplana; por. В. А. Голубуцкий, Запорожское казачество, Киев 1957, tablice po s. 48 i po s. 64.

⁹⁵ W tym względzie zgodne stanowisko zajmują wszyscy autorzy cytowanych wyżej prac, którzy wspominają o mapie Makowskiego.

⁹⁶ O. Hedemann, Historia powiatu brasławskiego, Wilno 1931, s. XXVI–XXVII. Znajdujemy tam reprodukcje fragmentów map Makowskiego i Rizzi-Zannoniego. Oceniając przydatność ich dla poznania terytorium powiatu brasławskiego pisał autor: „Oglądane przez nas mapki z XVII i XVIII stulecia są tak naiwne i urągające wszelkim wymaganiom kartografii, że nie mogą być brane w rachubę.”

TABLICE SYNOPTYCZNE

W poniższych zestawieniach ze względu na oszczędność miejsca umieszczono tylko część występujących na mapach miejscowości; uwzględniono jednak wszystkie warianty zapożyczeń.

1. Wielkie Księstwo Litewskie

Miejscowość	Wapowski 1526	Grodecki 1562	Grodecki 1570	Pograbka 1570	Grodecki- -Pograbka 1595	Pachołowiecki 1580	Strubicz 1589	Merkator 1595	Makowski 1613
Bakalarzewo	—	—	—	—	—	—	Bakalarowo	Bakalarzowo	Bakalarzow
Betygola	—	Betigola	Betigola	Betigola	Betigola	—	—	Betigola	Betygola
Birże	—	Bersany	Bersany	Bersany	Bersany	—	Berzani	Bersani	Birze
Bobrujsk	*Bobruysco	—	—	Bobranczko	Dobranzko	—	—	Bobrausko	Bobruisk
Borysów	*. . . ysouo	Borisowo	Borisowo	Borisowo	Borisowo	—	Boriszow	Boriszow	Borysow
Botoki	Botoky	—	—	—	—	—	—	Pattagen ¹	Betoki
Czaszniki	—	—	—	—	—	Crasniki	Czasniki	Czasniki	Czaszniki
Dawidgródek	—	Grodek	Grodeck	Grodek	Grodeck	—	—	Grodeck	Dawidow
Druck	—	Druszek	Druszek	Druzek	Druszek	—	Odruczk	Odruczk	Horodok
Dryświaty	—	Drismet	Drisniet	Drismet	Drisniet	—	—	Driswiat	Odruczko
Dzisna ²	—	Disla	Dissa	Disla	Dissa	—	Disla	Driswer	Dryswiath
Dzisna ³	—	—	—	—	—	Dzisna	Dzisna	Dzisna	Dziesna
Głębokie	—	—	—	—	—	Glebokie	Hluboki	Hluboki	Hlubokie
Horodno Wlk.	—	Grodno	Grodno	Grodno	Grodno	—	Horodek	Horodek	—
Kiejdany	Ky	—	—	—	—	—	—	Keidani	Kiejdany
Kodeń	—	Thoden	Thoden	Thoden	Thoden	—	—	Thoden	Koden
Kojdanów	—	—	—	Cadaienow	Cadaicnow	—	Kaldanow	Kaidanow	Koidatiow
Kopyś	—	—	—	—	—	—	Kopis	Kopis	Kopys
Korciany	—	—	—	—	—	—	—	Kartten ⁴	Korciany
Krasnesiolo	—	(sygnatura bez nazwy)	—	Crasne	—	—	Craszieslola	Crasneslola	Krasnesiolo
Lachowicze	—	—	—	Lachouice	Lachowice	—	Lachowicze	Lachowicze	Lachowicze
Łomazy	—	Lamaschyn	Lamaschyn	Lamaschyn	Lamaschyn	—	—	Lamaschyn	Łomazy
Łukniki	Lukniki	—	—	—	—	—	—	Lunka	Lukniki
Nieświesz	—	—	—	Niesswiesz	Nieswiesz	—	Nieswiesz	Nies wiesz	Nesuisium
Ozieryszcze	—	—	—	—	—	Ozieryszcza	—	Oczercziszce	Ozieryszczia
Piszczac	—	—	—	Pessiczatecz	Pesciczatocz	—	—	Pezichzales	—
Polonka	—	—	—	Polonka	Polonka	—	—	Polmika	Polonka
Radoszkowicze	—	—	—	Radochoszcz	Rodohoszcz	—	—	Radoskowicz	Radoszkowice
Rosienie	Rosayna	—	—	—	—	—	—	Rosem ⁵	Rosienie Sa- mogitiae Metropolis
Rudniki	—	Rudniki	Rudniki	Rudniki	Rudniki	—	—	Rudniki	Rudniki
Skirstymoń	—	—	—	—	—	—	—	Christmemel ⁶	Skierstemuny
Slonim	—	Slonin	Slonin	Slonim	Solniu	—	—	Slonim	Slonim
Slucz	—	—	—	Sluczko	—	—	Sluczko	Sluczko	Slucz
Święta	—	Heiligaw	Heyligaw	Heiligaw	Heyligaw	—	Heiligow	Heligaw	Swieta
Szczuczyn	—	Szczuczyn	Szczuczyn	Szczuczyn	Szczuczyn	—	—	Szczuczyn	Szczucin
Szereszewo	—	Szedeszow	Szedeszow	Sheressow	Szedeszow	—	—	Czutma	Szereszow
Tajmanów	*Tayonanouo	—	—	—	—	—	—	Szedziechow	—
Taurogi	Taurogy	—	—	—	—	—	—	Szedelzow	—
Turów	—	—	—	Dorow	Dorow	—	—	Scherescoua	—
Uła	—	—	—	—	—	Vla	—	Taiona no.	—
Uświat	—	—	—	—	—	Vswiat	—	Taugen	Taurogi ⁷
Wierzbołów	—	—	—	—	—	—	Wirslowo	Dorow	Tarow
Wiata	—	—	—	—	—	—	—	Vla	Vla
Wornie (Miedniki)	Vornia	Vorma	Vornia	Worma	Wornia	—	—	Wswiat	Vswiach
Woroniecz	—	—	—	—	—	Vuoronec	—	Wirslowo	Wierzbołow
								Wirraliske ⁸	—
								Nouauol	—
								Vmiata	—
								Warna	Miedniki alias Wornie
								Woronocz	Woromecz

Uwagi: ¹ Henneberger Pottagen. ² Nad jez. Dzisna. ³ Nad Dźwińią. ⁴ Henneberger Kartten. ⁵ Henneberger Rosein. ⁶ Henneberger Christmimmel. ⁷ Henneberger Taurogen. ⁸ Henneberger Wirbaliske Novavol.

2. Wołyń

Miejscowość	Grodecki 1562	Grodecki 1570	Pograbka 1570	Grodecki-Pograbka 1595	Merkator 1595	Makowski 1613
Czartorysk	Czardorisko	Czardorisko	Czartorisko	Czardorisko	Czardorisko	Czartorysko ol. Duc.
Dubno	Dubecz	Dubecz	Dubecz	Dubecz	Dubecz	Dubno
Krasilów	Krasylaw	Krasilaw	Krassilow	Krasilaw	Krasył	Krasilow
Krzemieniec	Krzemene	Krzemene	Krzemienecz	Krzemene	Krzemieniecz	Krzemieniec
Łuck	Luczko	Luczko	Luscum	Luczko	Luczko	Lusuc vel Luceoria
Połonne	Plone	Plone	Plone	Plone	Plone	Polone
Turzyk	Durisko	Durisko	Durisko	Durisko	Duriskow	Tureisk
Wiśniowiec	Visnowyec	Visnowiecz	Wisniowiecz	Visnowiecz	Visnowiecz	Wisniowiec Duc.
Włodzimierz	Włodimir	Vlodimir	Vlodymiria	Vlodimir	Vrsnoue Włodimir	Włodzimierz
Zwiahel	Dzwihel	Dzwihel	Dzwihel	Dzwihel	Dzwihel	Zwiahel

3. Województwa kijowskie i braclawskie

Miejscowość	Wapowski Pld. Sarm. 1526	Münster Pol. et Ung. 1540	Grodecki 1562	Grodecki 1570	Pograbka 1570	Grodecki- Pograbka 1595	Merkator 1595	Makowski 1613
Biała Cerkiew	—	—	—	—	Biała cerkew	—	Biała Cerkew	Biallakerkiew
Braclaw	Braczlav	Braczlav	Braczlav	Braczlav	Braczlav	Braczlav	Braczlav	Braclaw
Czarnobyl	Czernobel	—	—	—	Czernobel	Czernobel	Czernobel	Czernobel
Czerkasy	Czerkasy	Czerkasi	Cyrkasy	Cyrkasy	Czerkasy	Cyrkasy	Czercasi	Czyrkasy
Cudnow	—	Czudnow	Czudnow	Czudnow	Czudnow	Czudnow	Czudnow	Czudnow
Kaniów	Canyou	Caniow	Kanyow	Kanyow	Kaniow	Kanyow	Canioua	Kaniow
Kijów	Kyouia	Kyouia	Kyow	Kyow	Kiiow	Kyof	Kiof	Kyouia
Koszowata	Coszyeluczo	Cutszichan	—	—	—	—	Rioua	—
Lubecz	Lubyecz	Lubyetz	—	—	—	—	Coszidanz	—
Łojów	Loyouahora	—	—	—	—	—	Lubiez	Lubiecz
Owruć	—	Owurtz	—	—	—	—	Loiowagora	Loiowagord
Pieczary	—	—	—	—	Pieciari specus vastiss; illustrium Russorum sepul- tura nobilis	Picciari specus nobiliun Russo- rum sepultura	Ours	Owruć pieczuri specus
Winnica	—	—	Wynnicza	Wynicza	Winnicza	Wynicza	—	Winnica
Wyszorod	Vissegrod	Visigrod	—	—	—	—	Viszegrod	Wyszorod
Zwinogródka	Suynygrad	Suynigrod	—	—	Swinigrod	—	Suinigrod	—
Zytomierz	Szytomys	Szytomirs	Sytomierz	Sytomiers	Sytomierz	Sytomiers	Szytomirs	Zytomierz
Chabno	—	—	—	—	Narva	—	Narba	Chabno

4. Podlasie

Miejscowość	Grodecki 1562	Grodecki 1570	Pograbka 1570	Grodecki-Pograbka 1595	Merkator 1595	Makowski 1613
Augustów	—	—	—	—	Augustow ¹	Augustów
Bielsk	Byelsko	Byelsko	Bielsko	Byelsco	Bielsko	Bielsk
Drohiczyń	Drohiczyn	Drohicz	Drohiczin	Drohicz	Drohicz	Drogiczyn
Knyszyn	Knyssov	Knyszow	Knysin	Knyszow	Kniseno	Knyszyn
Krzemień	Krzemień	Kzremien	Krzemien	Kzremien	Krzemien	Krzemien
Łosice	Losicze	Lozicse	Łosicze	Lozicse	Losicze	Łosice
Węgrów	Wagrow	Wagtow	Wegrow	Wagtow	Wagrow	Wegrow

5. Mazowsze

Miejscowość	Grodecki 1562	Grodecki 1570	Pograbka 1570	Grodecki-Pograbka 1595	Merkator 1585	Makowski 1613
Ciechanów	Tzyechanow	Tzyiechanow	Cziechanow	Tziechanow	Zum Leuen	Ciechanow
Kamięńczyk	Kamienicz	Kamienicz	Kamienicz	Kamienicz	Kamieniecz	Kamieniec
Latowicz	Latonicz	Latomecz	Latowicz	Latomecz	Latonicz	Latouicz
Liw	Lym	Lym	Liw	Lym	Lym	Liw
Pułtusk	Poltorosk	Poltorosk	Poltosko	Poltorosk	Poltowsko	Pułtuwsk
Sierpc	Syeprcz	Syeorz	Sierpc	Syeorz	Sceps	Sieprc
Włocławek ²	Wladislaui	Wladislaui	Wladislavia	Wladislavia	Wladislaw	Wladislaui
Zambrów	Zembrow	Zembrow	Zembrow	Zembrow	Zembrow	Zembrow

Uwagi: ¹Henneberger (1576) Avgvstova. ² Wapowski (1526) Vladislaui.

6. Małopolska

Miejscowość	Grodecki 1562	Grodecki 1570	Pograbka 1570	Merkator 1585	Grodecki-Pograbka 1595	Makowski 1613
Biecz	Byecz	Biecz	Biecz	Byecz	Biecz	Biecz
Bobowa	Bohowa	Bohowa	Bobowa	Bahewa	Bohowa	Bochowa
Brzostek	Brzosrek	Brzosrek	Brzostek	Brzosrek	Brzosrek	Brzostek
Dobczyce	Dopczice	Dopzice	Dopczice	Doptzice	Dopzice	Dopczyce
Jasło	Lasło	Lasło	Jasło	Laszlo	Lasło	Jasło
Sandomierz	Sendomiria	Sendomiria	Sendomiria	Sandomiria	Sendomiria	Sandomierz

7. Ziemie ruskie Korony

Miejscowość	Grodecki 1562	Grodecki 1570	Pograbka 1570	Grodecki-Pograbka 1595	Merkator 1595	Makowski 1613
Bobrka	Bobrk	Bobrk	Bobrk	Bobrk	Bobrk	Bobrka
Cieszuby (Jezupol)	Cozibeli		Cziesibiesy	Cziesibiesy	Cozibeli	Cieszuby
Horodło	Hrodlow	Hrodlow	Hrodlow	Hrodlow	Hrodlow	Horodla
Hrubieszów	Rubieszaw	Rubichaw	Rubiessow	Rubielzaw	Rubielzaw	Rubieszow
Kamieniec Pod.	Camieniecz	Camieniecz	Camenecia	Camienicz	Camieniecz	Kamieniec
Kozłów	—	—	Kozowa	—	—	Kozlow
Latyczów	—	—	Liczkowcz	—	Liczkowcz	Latyczow
Międzybóż	—	—	Miedziboz	Miedziboz	Miedziboz	Miedzibos
Mosty Wielkie	—	—	Mosty	—	—	Mosty
Podhajce	Podheyce	Podheyce	Podhaicze	Podheyce	Podhaicze	Podajce
Pomorzany	Pomorzane	Pomorzane	Pomorzany	Pomorzane	Pomorzani	Pomorzane
Gródek	—	—	Gródek	—	Gródek	Skalistryrodek
Wojsławice	Voislaice	Voislaice	Woislawicze	Voislaice	Woislawicze	Woislawice
Zińków	—	—	Zinkow	Zinkow	Zinkow	Zynkow

8. Prusy

Miejscowość	Henneberger 1576	Henneberger 1584	Merkator 1595	Makowski 1613
Golub	Golba	Golup	—	Golup
Kotyca (Katičiai)	Coadiuten	Coadiute	Coadiuten	Kotyca
Królewiec (Kalinograd)	Konigsperg	Konigsberg	Konigsberg	Koningsberg
Margrabowa	Marcrabova	Macraboua	Marcraboua	Marcrabow
Nordembork (Kryłowo)	Nordenbvrg	Nordeburg	Nordēburg	Norderberg
Olsztyn	Allenstein	Allenstein	Allnstein	Olsztyn
Pisz	Iohansbvrg	Johansburg	Johansburg	Iohansborg Polo Pis
Straduny	Stradavn	Stradan	Stradavn	Stradun
Tczew	Dirscaw	Dirschaw	Dirscaw	Dirschaw
Tolkemicko	Tolckemit	Tolcremit	Tolcremit	Tolcremit
Tylża (Sowietsk)	Tilse	Tilse	Tilse	Tylsa

9. Inflanty

Miejscowość	Portantius 1573 (u Orteliusza)	Portantius 1578 (u G. de Jode)	Strubicz 1589	Merkator 1595	Makowski 1613
Bowsk (Bauska)	Bausenborch	Bausenborch	Bausko	Bausko	Bausk
Dyneburg (Daugavpils)	Duineborch	Dunenborg	Duneburg	Duneburg	Dineborg
Ekawa (Iecava)	—	—	Ecko	Ekko	Ecza
Kuldīga (Kuldiga)	Goldingen	Goldingē	Goldingen	Goldingen	Culdinga
Izborg	Yseborg	Yseborg	Isburgk	Isburgk	Ilsburg
Karkus (Karksinuja)	Karyhaus	Kaerhaus	—	Karkus	Karkus
Kircholm (Salaspils)	—	—	—	Kerckholm	Kircholm
Kryžborg (Krustpils)	Creugborch	Creutzborch	Creitzburg	Creitzburg	Kryszborg
Lemsal (Limbaži)	—	Lemsel	—	Lemsel	Limbsel
Mežamuiža (Mežmuiža)	—	—	—	Meschemosch	Miedzymoyse
Piltyń (Piltene)	Pilten	Pilten	Pilten	Pilten	Piltyń
Rujen (Rūjiena)	Rugen	Rugē	—	Ruien	Rujen
Dalen	—	Balen	—	Dalen	Tala

10. Pograniczne ziemie państwa moskiewskiego

Miejscowość	Strubicz 1589	Merkator <i>Lithv.</i> 1595	Merkator <i>Russia</i> 1595	Merkator <i>Russiae pars a.</i> 1595	Makowski 1613
Czernihów	—	Szerniho	—	—	Czernihow
	—	Ecclesia Witoldi	—	Ecclesia Witoldi	Ecclesia Vitoldi
Krasnogorodskoje	Chasnihorot	Crasnihorot	—	—	Krasnygr
Lisna	Lisno	Lisno	—	—	Lisna
Precista	Precista	—	Preczista	Preczista	S. Mariae monast. vulgo Przeczysta
	S. Nicolai	—	St. Nicolai	St. Nicolai	S. Nicolai mon.
Newel	Niwel	Niwel	Niwel	Niwel	Newel
Niszczza	—	Nisch	—	—	Nieszewa
Opoczka	Opoczka	—	—	—	Opocka
Rzew	Rsowa Włodimirowa	Rsowa Włodimirowa	Rsowa	Rsowa Włodimirowa	Rzowa Włodomirowa
Wielkie Łuki	Wielki luk	—	Wifiki luk	Wifiki luk	Wielkie linki

Carte du Grand Duché de Lituanie de Tomasz Makowski, dite „Carte Radziwiłł” — source pour l’histoire de Lituanie et de Biélorussie

Le développement, au XVIe siècle, de la cartographie moderne concernant les territoires de l’ancien Grand Duché de Lituanie, progressait avec le développement de la cartographie polonaise. Les parties ouest et sud du territoire du Grand Duché étaient représentées sur les cartes de Pologne et de la Sarmatie Méridionale, dressées par Bernard Wapowski (1526), par Wacław Grodecki (1562, carte connue par les remaniements apportés dans l’atlas d’Ortelius, 1570) et par Andrzej Pograbka (1570). Les territoires nord du Grand Duché figuraient sur les cartes de Stanisław Pachołowiecki (le duché de Połock, 1580) et de Maciej Strubicz (1589). La carte de l’ensemble des territoires lituaniens de Gérard Mercator (1595) représentait le fruit des compilations faites dans les cartes mentionnées et autres embrassant les territoires voisins de la Lituanie. Aussi bien le contenu que la fidélité de la représentation des territoires du Grand Duché sur les cartes en question, laissent beaucoup à désirer.

La première carte originale de l’ensemble des territoires du Grand Duché de Lituanie, dressée, en 1549 — 1616, aux frais et sous la direction du prince Mikołaj Krzysztof Radziwiłł, surnommé Sierotka (Orphelin), fut la grande carte à l’échelle 1 : 1 293 000. Les travaux préparatoires furent menés par de nombreux collaborateurs, au nombre desquels il faut compter Maciej Strubicz, Tomasz Makowski et un magnat dont le nom n’est pas connu, propriétaire de terres en Ukraine. La carte fut probablement mise au point aux environs de 1610. Elle fut dessinée par Tomasz Makowski, graveur de la cour princière, et tirée sur les planches de Gérard Hessel dans l’établissement de Wilhelm Jansonius à Amsterdam (1613). Cette carte fut tirée sur les mêmes planches pour les nombreuses éditions des atlas de Wilhelm Blaeuw (à partir de 1631). Plus tard, remaniée et d’un format plus petit, elle servit de base pour les représentations cartographiques du Grand Duché de Lituanie jusqu’au troisième quart du XVIIIe siècle.

La carte de 1613, nommée „Carte Radziwiłł” ou carte de Makowski, suscita l’intérêt de nombreux historiens polonais, parmi lesquels il convient de citer en premier lieu H. Merczyng, J. Jakubowski et K. Buczek. On la considère généralement comme une des meilleures anciennes cartes polonaises. L’échelle de la carte, relativement grande, permet d’y tenir compte de nombreux éléments. La carte comprend : 1) le réseau hydrographique, 2) les forêts (traitées fragmentairement), 3) les villes, bourgs et, en petit nombre, les villages, les monastères et les principaux ponts, 4) les frontières de l’Etat et des voïvodies, les chefs-lieux de voïvodies et de districts, 5) les sièges des évêchés catholiques et orientaux, 6) les résidences des familles princières, 7) des notes explicatives géographiques ou historiques. La nomenclature de la carte fut préparée très soigneusement et fut citée suivant l’orthographe phonétique; seules des fautes de gravure sont à relever.

La confrontation du contenu de la carte et des cartes antérieures, permet de constater que les territoires voisins du Grand Duché de Lituanie furent représentés suivant les travaux de cartographes plus anciens. On fit usage chaque fois de meilleures cartes. Ainsi la Masovie fut représentée conformément aux cartes de Wapowski (1526), de Grodecki (édition probablement de 1570), de Pograbka (1570), ainsi que de Grodecki contenant des éléments empruntés à la carte de Pograbka (1595). On procéda

de la même manière pour la Petite-Pologne et les territoires ruthènes de la Couronne, en utilisant peut-être en plus des matériaux supplémentaires. La Prusse Ducale et Royaume furent représentées sur la base de la carte de Kaspar Henneberger (1576), connue cependant de Makowski plutôt sous la forme remaniée (1584), reproduite dans les atlas d'Ortelius. La Livonie et la Courlande furent représentées d'après la carte de Maciej Strubicz (1589) et de Gérard Mercator (1595), ainsi que d'après d'autres matériaux. Les territoires limitrophes de l'Etat russe ne comprenaient pas d'éléments nouveaux, en comparaison avec leur représentation sur les cartes de Strubicz (1589) et de Mercator (1595).

L'ensemble du territoire du Grand Duché de Lituanie dans les frontières d'avant 1569, fut mis au point dans la carte sur la base des travaux préparatoires organisés sur une large échelle par le prince Mikołaj Krzysztof Radziwiłł. Il fut tenu compte également des matériaux fournis par le seigneur ukrainien inconnu, lesquels avaient trait au Dniepr inférieur et peut-être à la Volhynie et à la Kiovie. Certaines données permettent d'inférer que le collaborateur en question fut le prince Konstanty Wasyl Ostrogski (1527–1608), maréchal de Volhynie et voïvode de Kiev.

En ce qui concerne le contenu de la carte, son réseau des localités mérite le plus d'attention. Contrairement à la Couronne, les rôles des conscriptions de la première moitié du XVIIe siècle, constituant pour les historiens de la Pologne une base d'évaluations plus générales, ne se sont pas conservés pour la Lituanie. Or, une carte comprenant dans les frontières du Grand Duché de Lituanie, après 1569, les noms de 511 villes et petites villes, peut fournir un point de départ pour l'évaluation de leur nombre général aux environs de l'année 1600. Les actes d'archives témoignent de l'existence, déjà à cette époque, de 525 villes et bourgs au moins. 365 de ce nombre furent marqués sur la carte, ce qui permet d'admettre qu'elle comptait près de 70% des villes et petites villes attestées par les actes. Ainsi, 511 de celles-ci au moins étaient connues par la carte, et 160 non marquées, par d'autres sources, ce qui donne ensemble le chiffre de 671. Il importe de souligner que la carte permet de constater, sur le territoire de l'Ukraine également, l'existence de nombreuses petites villes, plus ancienne que celle qui, sur la base de sources écrites, était admise jusqu'à présent dans la littérature.

Ainsi que le démontre la comparaison avec les données sur les dimensions des petites villes de Lituanie et de Bielorussie, puisées dans les inventaires domaniaux, sur la carte furent marquées tous les bourgs moyens ou plus grands (au-dessus de 50 feux) et plus de 50% des bourgades. Cela permet de constater que la carte tint compte de tous les centres économiques locaux plus importants que représentaient, en outre des villes, les petites villes.

Le tracé des limites administratives, qui sur la carte s'écarte en partie de la division pratiquée sur les cartes historiques, mérite aussi l'attention. Il peut présenter un intérêt dans les recherches sur la division administrative du Grand Duché de Lituanie à la fin du XVIe siècle. La carte du prince Mikołaj Krzysztof Radziwiłł et Tomasz Makowski occupe une place de première importance dans l'histoire de la cartographie concernant la Lituanie, la Bielorussie et l'Ukraine. Il faut souligner à cette occasion que les territoires de Pologne ne possédaient pas, jusqu'à la seconde moitié du XVIIIe siècle, de carte générale pouvant égaler la carte de Lituanie, de 1613.

Tłumaczył Władysław Dernałowicz